

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови,
літератури та методики навчання

ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЕВРИСТИЧНОГО НАВЧАННЯ
НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СТАРШИХ КЛАСАХ

Магістерська робота
зі спеціальності 014 Середня освіта
(Українська мова і література)
студента 61-2 У групи
ННІ філології та історії
Грищенко Ярослава
Олександровича

Науковий керівник:
кандидат філологічних наук, доцент
Медвідь Наталія Сергіївна

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЕВРИСТИЧНОГО НАВЧАННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СТАРШИХ КЛАСАХ.....	10
1.1. Сутність поняття «евристична технологія» в психолого- педагогічній літературі	10
1.2. Основні методи, прийоми та засоби евристичного навчання	20
1.3. Дидактичні вимоги щодо застосування технологій евристичного навчання на уроках української мови в старших класах	32
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТЕХНОЛОГІЙ ЕВРИСТИЧНОГО НАВЧАННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СТАРШИХ КЛАСАХ	39
2.1. Стан досліджуваної проблеми в методиці та шкільній практиці	39
2.2. Система вправ і завдань для формування евристичних умінь здобувачів освіти під час вивчення розділу «Лексична норма» в 10-му класі	52
2.3. Методичні рекомендації щодо ефективного використання евристичних технологій на уроках української мови в старшій школі	70
ВИСНОВКИ	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	90
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Упровадження закону України «Про освіту», Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, концепції «Нова українська школа» сприяло модернізації освітньої парадигми, кардинальним змінам у системі навчання, перебудові й реформуванню всього освітнього процесу.

Стратегія розвитку національної освіти передбачає відмову від застарілих, репродуктивних та антидіалогічних систем навчання та розвиток і створення інноваційних освітніх моделей і технологій, коли вчителі працюють із учнями та залучають їх до самостійної пошукової, конструктивної та дослідницької діяльності, а не передають готові знання. З огляду на це набувають особливої актуальності ідеї особистісно орієнтованої педагогіки та педагогіки співробітництва.

Учень є центральною фігурою в освітньому процесі. Для педагогіки нового типу властиве утвердження свободи особистості та її абсолютної цінності. Розвивальне середовище та простір учня необхідні для того, щоб формувати інтелект, моральність з урахуванням досягнень світового досвіду та культури. Усі ці завдання вирішуються за допомогою різних педагогічних технологій, зокрема технології евристичного навчання. Її методи розвивають в учнів здатність до продукування ідей, формують вміння вести продуктивний діалог, розвивають здібності діяти в ситуації невизначеності тощо. Окрім того, в учнів розвиваються здібності до самоаналізу та рефлексії.

Актуальність теми також полягає в тому, що сучасні умови життя, які характеризуються розвитком нових технологій і прискоренням темпу зростання, висувають набагато вищі вимоги як до особистісного, так і професійного розвитку людини. Глобальне зростання обсягів інформації вимагає таких особистих якостей, як діяльність, енергійність, винахідливість, заповзятливість, здатність швидко та безпомилково приймати рішення. Логічно, що зробити це без розвиненого творчого мислення та вміння досягати

цілей не можливо. Школа має адаптуватися до постійно змінюваних тенденції та сприяти вихованню активної особистості.

Традиційне навчання передбачає спочатку отримання знань учнем, які потім застосовуються ним. Відповідно до евристичного навчання школярі спочатку проєктують знання, ураховуючи власний освітній потенціал та технології продуктивної діяльності. Отриманий продукт діяльності зіставляється з аналогами та в результаті переглядається, що викликає в здобувачів освіти потребу в новій діяльності. Безперечно, що евристичне навчання має набагато більший інерційний потенціал і більш ефективно сприяє розвитку учнів на всіх рівнях.

Евристичне навчання ґрунтується на створенні школярами освітніх продуктів. У межах освітнього процесу результатами діяльності, з одного боку, можуть бути такі, що мають матеріальну форму вираження (схеми, таблиці, ілюстрації, алгоритми, твори, вірші, творчі звіти, реферати тощо), а з іншого – модифікація індивідуальних якостей учнів, які розвиваються й удосконалюються в освітньому процесі.

Застосування евристичного навчання є особливо продуктивним у межах філологічних дисциплін, зокрема шкільного курсу української мови: успішне засвоєння мови як засобу комунікації передусім ґрунтується на активізації когнітивної та мовленнєвої діяльності учнів. Окрім того, у контексті евристичного навчання діалогічність передбачає використання педагогом спеціально дібраних запитань, які стають первинною умовою розвитку критичного мислення та реалізації мовленнєвої діяльності школярів. Для вчителя української мови евристичний шлях засвоєння матеріалу становить цінність ще й тому, що формат діалогу має мовленнєво-творчу орієнтацію та сприяє розвитку навичок мовленнєвої діяльності.

Евристичні аспекти простежуємо в сучасних зарубіжних і вітчизняних освітніх системах: проблемному навчанні (А. Алексюк, С. Бондар, В. Брушлинський, О. Вербицький, Т. Кудрявцев, В. Кудрявцев, І. Лернер, О. Матюшкін, М. Махмутов, В. Оконь, В. Паламарчук та ін.); розвивальному

навчанні (В. Давидов, Д. Ельконін, Л. Занков, В. Сухомлинський та ін.), особистісно орієнтованому навчанні (С. Гончаренко, І. Зязюн, О. Пехота, В. Рибалка, О. Савченко, Г. Сазоненко, В. Серіков, В. Хайруліна, І. Якиманська та ін.); концепції школи діалогу культур (В. Біблер, С. Курганов та ін.).

Психолого-педагогічні засади розроблення евристичних технологій як єдиної концепції розвивального навчання були започатковані ще в 30-х рр. ХХ століття Л. Виготським, В. Давидовим, О. Леонтьєвим та ін. Проте ґрунтовні дослідження теоретико-методичних засад евристичного навчання було розпочато лише в 60-х – на початку 70-х років ХХ століття. Перші спроби диференціації методів на активні й пасивні були здійснені Г. Ващенком, який довів, що за умови запровадження пасивних методів учень є об'єктом педагогічного впливу вчителя, а реалізація активних технологій сприяє формуванню школяра як суб'єкта освітнього процесу, який активно бере участь в організації своєї діяльності.

Питанням евристичних прийомів у навчанні, аналізу різних підходів до поняття евристичної діяльності, розроблення технологій евристичного навчання присвячені праці як зарубіжних дослідників (А. Вербицький, І. Лернер, А. Матюшкін, М. Махмутов та ін.), так і вітчизняних учених (С. Бондар, І. Бутенко, Т. Паніна, О. Пометун, В. Піроженко та ін.).

Проблемі реалізації евристичних ідей у навчанні української мови приділяли увагу такі учені-методисти, як О. Біляєв, Я. Бурлака, О. Горошкіна, Л. Галаєвська, Л. Кратасюк, О. Кучерук, Л. Мамчур, Л. Мацько, С. Лукач, О. Любашенко, В. Мельничайко, В. Нищета, О. Остапчук та ін. Зокрема, О. Біляєв [3], Я. Бурлака [8] та С. Лукач [49] дослідили евристичну бесіду як метод навчання та умови її ефективного використання на уроках української мови. Проблемі вдосконалення змісту і методів навчання української мови присвячені праці В. Мельничайка, М. Пентилюк, Л. Рожило [54], М. Пентилюк [66; 68]. Шляхи впровадження методів активного навчання на уроках української мови в школі розробила Л. Галаєвська [13], яка на матеріалі з синтаксису та пунктуації запропонувала методіку евристичних технологій.

Інтерактивні та евристичні методи навчання на уроках української мови в старшій школі є об'єктом наукових досліджень О. Горошкіної [17], Л. Кратасюк [37], О. Кучерук [42], Н. Солодюк [85] та ін. Учені-методисти О. Любашенко [50] та Л. Мамчур [51] акцентують увагу на організації навчання української мови як співдіяльності та наголошують на важливій ролі діалогічної комунікації з метою ефективної організації особистісно орієнтованого навчання.

Проте використання технологій евристичного навчання на уроках української мови в старшій школі в лінгводидактиці розглянуто недостатньо та потребує ґрунтовного дослідження, що і зумовило вибір теми магістерської роботи «**Використання технологій евристичного навчання на уроках української мови в старшій школі**».

Мета дослідження – розробити лінгводидактичні засади застосування технологій евристичного навчання на уроках української мови в старшій школі.

Об'єктом магістерської роботи є процес навчання української мови в старшій школі (10-11 класи).

Предмет дослідження – форми, методи, прийоми, засоби евристичного навчання на уроках української мови в старшій школі.

Відповідно до мети було визначено такі **завдання**:

- 1) на підставі аналізу психолого-педагогічних та методичних джерел розкрити сутність і зміст поняття «евристичні технології»;
- 2) з'ясувати й узагальнити основні методи, прийоми та засоби евристичного навчання;
- 3) охарактеризувати основні дидактичні вимоги до застосування технологій евристичного навчання на уроках української мови в старшій школі;
- 4) з'ясувати сучасний стан досліджуваної проблеми в методиці та шкільній практиці;
- 5) розробити систему вправ і завдань, спрямовану на формування евристичних умінь у здобувачів освіти;
- 6) розробити методичні рекомендації щодо ефективного використання

евристичних технологій на уроках української мови в старшій школі.

З метою реалізації мети та завдань магістерської роботи використовувалися такі **методи дослідження**: *теоретичні методи*: аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження; *загальнонаукові методи*: порівняння, моделювання змісту навчання, узагальнення педагогічного досвіду, системний аналіз; *методи емпіричного дослідження*: спостереження, вивчення та аналіз шкільної документації (програм, підручників), продуктів творчої діяльності учнів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що обґрунтовано сутність і зміст поняття «евристичні технології»; досліджено основні форми, методи, прийоми і засоби евристичного навчання; розроблено дидактичні вимоги щодо застосування технологій евристичного навчання на уроках української мови в старшій школі; запропоновано систему вправ і завдань для формування евристичних умінь у старшокласників; здійснено аналіз стану дослідження проблеми в лінгвометодиці. Магістерська робота актуалізує один із лінгводидактичних напрямів – упровадження інноваційних технологій навчання в мовну освіту школярів.

Теоретична значущість роботи зумовлена розширенням уявлення про евристичні технології навчання; можливістю подальшого розроблення теоретико-методичних положень сучасної лінгводидактики щодо пошуку сучасних освітніх технологій. Розкриття специфіки евристичних форм, методів, прийомів і засобів евристичного навчання, а також їхнього освітнього й виховного потенціалу сприятимуть реалізації комунікативно спрямованого навчання в школі.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що розроблені матеріали до уроків з української мови, у яких містяться завдання, спрямовані на розвиток мислення старшокласників засобами евристичного методу, можуть застосовуватися вчителями-словесниками на уроках української мови в інших закладах загальної середньої освіти. Використання технології евристичного навчання дозволяє ефективніше розвивати творчі здібності учнів, створює

можливості для забезпечення індивідуального характеру процесу навчання та умов для самовиховання особистості. Розроблений методичний супровід евристичної діяльності старшокласників на уроках української мови може бути використаний учителями, які працюють у 10-11 класах різних типів освітніх установ, а також на курсах підвищення кваліфікації педагогів.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження обговорювалися на V Всеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (15-16 лютого 2023 р., м. Глухів), V Всеукраїнських студентських наукових читаннях із нагоди 209-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка (9 березня 2023 р., м. Ізмаїл), XIV Всеукраїнській студентсько-викладацькій конференції «Мова й література у проєкції різних наукових парадигм» (18 квітня 2023 р., м. Полтава), Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики» (11-12 травня 2023 р., м. Умань), Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Арватівські читання-2023» (17 травня 2023 р., м. Ніжин) та звітній науковій конференції (2023 р., м. Глухів).

Публікації. Основні теоретичні положення наукового дослідження викладено у 2 публікаціях:

1. Грищенко Я. О. Евристична бесіда як метод активізації пізнавальної діяльності учнів. *Науковий потенціал дослідника: філологічні та методичні пошуки: збірник наукових праць викладачів і студентів* [випуск 11] / за заг. ред. В. А. Каліш. Глухів : Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, 2023. С. 346 – 350.

2. Грищенко Я. О. Технології евристичного навчання на уроках української мови. *Глухівські читання - 2023. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: збірник матеріалів XIII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* / за заг. ред. А.С. Полякова. Глухів, 2023. С. 161-164.

Структура дослідження. Магістерська робота складається зі вступу,

двох розділів, висновків, списку використаної літератури (91 позиція) та додатків.

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, проаналізовано ступінь вивчення проблеми, визначені мета, об'єкт, предмет, завдання, представлені методи дослідження, наукова новизна, теоретична і практична значущість, шляхи апробації результатів дослідження, структура роботи.

У **першому розділі «Теоретичні засади застосування технологій евристичного навчання на уроках української мови в старших класах»** розкрито сутність і зміст поняття «евристичні технології»; з'ясовано й узагальнено основні методи, прийоми та засоби евристичного навчання; охарактеризовано основні дидактичні вимоги до застосування технологій евристичного навчання на уроках української мови в старшій школі.

У **другому розділі «Методичні особливості реалізації технологій евристичного навчання на уроках української мови в старших класах»** з'ясовано сучасний стан досліджуваної проблеми в методиці та шкільній практиці; розроблено систему вправ і завдань, спрямовану на формування евристичних умінь у здобувачів освіти; розроблено методичні рекомендації щодо ефективного використання евристичних технологій на уроках української мови в старшій школі.

У **висновках** сформульовано результати проведеного дослідження, що фіксують досягнення поставленої мети і завдань.

Список використаної літератури нараховує 91 найменування.

У **додатках** подано анкету для вчителя, конспект уроку, евристичні вправи, тестові завдання.

Загальний обсяг наукової роботи – 119 сторінок, із них – 89 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ЕВРИСТИЧНОГО НАВЧАННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СТАРШІЙ ШКОЛІ

1.1. Сутність поняття «евристична технологія» в психолого-педагогічній літературі

Термін «евристика» походить від відомого вигуку «Еврика!» Архімеда (від грец. – «знайшов, відкрив»). Поняття «евристика» дослівно трактується як «наука про те, як робити відкриття». Таке визначення запропоноване видатним математиком і педагогом ХХ ст. Дж. Пойа.

Зародженням евристики можна вважати період, коли в філософії Давньої Греції було сформульовано питання: «Як ми можемо шукати те, чого не знаємо, а якщо знаємо, що шукаємо, то навіщо нам це шукати?»

За іншими твердженнями, термін «евристика» був уведений у III столітті н.е. давньогрецьким математиком Паппом Олександрійським, який узагальнив праці всіх античних учених-математиків. Методи, які відрізняються від логічних, Папп запропонував тлумачити як «евристичні». Трактат П. Олександрійського «Мистецтво розв'язувати завдання» можна вважати одним із перших методичних посібників, у якому описано, що треба робити, якщо завдання не можна розв'язати шляхом математичних і логічних прийомів.

Варто відзначити, що прототипом евристики вважається маевтика (від грец. – «повивальне мистецтво»). Таку аналогію можна простежити з поняттям «бесіди Сократа», які становили діалог, у якому не було учня і вчителя, а співрозмовники під час спілкування поводитися як рівні партнери, які намагалися віднайти істину та знання, що не подавилися в готовому вигляді. Досягнути правильного вирішення проблеми можна було шляхом системи досить цікавих запитань. Після відповіді співрозмовника на поставлене перше

запитання Сократ добирає такі додаткові запитання, щоб відповіді учасника діалогу перебували в логічному протиріччі з першою відповіддю. Співрозмовник, помітивши протиріччя, робив поправку до відповіді, яка знову піддавалася Сократом новому випробуванню або, за визначенням філософа, новому «викриттю», водночас простежувалося знову протиріччя між попередньою та новою відповіддю партнера. Співрозмовник намагався скоригувати відповідь, і знову перед ним виникало нове протиріччя. Таким чином в учня формулювалося переконання, що він знайшов рішення самостійно.

Сократ таке мистецтво ведення бесіди називав «мистецтвом повитухи», оскільки не лише залучав співрозмовника до діалогу, а й намагався створити в нього ілюзію самостійного пошуку розв'язання проблеми.

Отже, істина та знання не передавалися в готовому вигляді від однієї людини до іншої, а розкривалися передусім у діалозі, що реалізовувався у формі запитання – відповідь, у якій визначальним чинником є майстерність співрозмовника ставити питання, що засвідчує розвивальний ефект навчання. Під час організації системи запитань обов'язково враховувалися підготовленість співрозмовника, особливості його мислення, рівень розвитку особистості, вікові й індивідуальні риси. Сократ наголошував на тому, що кожна людина відрізняється одна від одної, і думка кожної особистості не може бути хибною.

Сучасна педагогіка визнає цінність методу Сократа, яка виявляється не стільки в отриманні відповідей на запитання, скільки у проектуванні під час діалогу евристичної діяльності учнів [3; 11; 18].

Надалі всі найвидатніші педагоги дуже високо оцінювали сократівський метод досягнення істини в діалозі шляхом подолання суперечок у судженнях співрозмовників. Наприклад, відомий чеський педагог Я. Коменський, заперечуючи схоластичні та догматичні методи середньовічної школи, наголошував на відродженні сократівського духовного «повивального мистецтва», підкреслюючи, що навчати – це насамперед відкривати джерела

пізнання, що заховані у свідомості», а не «зрошувати це джерело чужими струмками» [34, с. 177].

Німецький педагог А. Дістервег називав сократівські питання розвивальним засобом навчання, «вінцем учительського мистецтва». Учений наголошував, що «розвиток і освіта жодній особистості не можуть бути дані або повідомлені. Кожен, хто бажає до них долучитися, повинен досягти цього своєю діяльністю, власними силами, власним напруженням» [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 90].

Англійський педагог Г. Армстронг одним із перших здійснив спробу розробити систему евристичного навчання. Головною причиною неналежної підготовки учнів науковець уважав застосування репродуктивних дидактичних методів. Найкращим засобом навчання, на думку Г. Армстронга, є евристичний, тобто дослідницький метод. Учений намагався навчати учнів розвивати їх розумові здібності за допомогою наукового дослідження. Проте запропонована Армстронгом евристична система навчання вимагала достатньо багато часу та зусиль для досягнення високих результатів, тому з погляду сучасного навчання вона не є оптимальною.

К. Ушинський, видатний український педагог, був прихильником евристики. Він уважав, що з метою розвитку дитини та формування в неї відповідних навичок доцільно використовувати сократівський спосіб, оскільки філософ не нав'язував своїх думок слухачам, а й викликав своїми запитаннями суперечливі думки і факти. Педагог вважав, що якщо «наставник хоче, щоб дитина добре зрозуміла і дійсно засвоїла нову для неї думку, то найкращим засобом є сократівський» [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Водночас К. Ушинський зауважував, що використовувати метод Сократа можливо не в усіх науках однаково: він більше набув застосування в математиці та філософії, ніж у гуманітарній сфері.

Становлення сучасної евристики розпочалося в середині ХХ ст. і було спричинено розвитком кібернетики, яка вимагала розроблення евристичного програмування; інтенсифікації наукової, технічної та винахідницької

діяльності; формування нових видів і форм навчання (проблемного, розвивального, особистісного тощо).

У другій половині 60-х рр. – початку 70-х рр. ХХ ст. у вітчизняній педагогіці та педагогічній психології починає більш активно розроблятися ідея евристичного навчання; визначилося основне коло проблем, пов'язане з розумінням його сутності, принципів, умов реалізації. З'являється низка публікацій, навчальних видань, збірників, кандидатських і докторських дисертацій, присвячених окремим аспектам евристичного навчання. Сутність такого навчання дослідники вбачають у тому, що учні під керівництвом вчителя беруть участь у розв'язанні нових для них пізнавальних і практичних проблем. Здобувачі освіти вирішують проблеми самостійно (під керівництвом вчителя чи за допомогою), тобто впроваджується діяльнісний підхід до організації освітнього процесу [18].

У педагогічному словнику У. Гончаренка подається 5 значень евристики: 1) спеціальні методи розв'язування задач (евристичні методи), які звичайно протиставляються формальним методам розв'язування; 2) організація процесу продуктивного творчого мислення (евристична діяльність); 3) наука, що вивчає евристичну діяльність; спеціальний розділ науки про мислення; 4) спеціальний метод навчання (сократичні бесіди) або колективного розв'язування проблем; 5) методична або методологічна наука, предметом якої є розв'язання проблем в умовах неозначеності, спеціальний розділ науки про мислення [15, с. 108].

У педагогіці немає єдиного підходу до визначення поняття «евристичне навчання». Його трактують як форму навчання (наприклад, евристична бесіда), як метод навчання (наприклад, «мозковий штурм», «гронування»), як технологію творчого розвитку учнів. Проте незаперечним є той факт, що евристичне навчання тісно пов'язане передусім із творчою діяльністю і характеризується новизною, унікальністю, непередбачуваністю, нестандартністю. Ці якості, як стверджує М. Гулішевська, використовуються до поняття «евристика» як методи, прийоми та засоби досягнення результату. З огляду на це дослідниця зауважує, що «евристика» є наукою, за допомогою

якої можна віднайти джерело нових знань. Головною метою евристики є дослідження таких технологій, які можна застосовувати для відкриття та конструювання нових знань. «Дізнатися, якими способами людина знаходить принципово нове розв'язання виникаючих завдань – це є предметом сучасної науки, яка називається евристика» [18, с. 244].

Л. Крившенко, характеризує евристичне навчання як окремий різновид освіти, трактує його як таке навчання, що «ґрунтується на основних принципах проблемного та розвивального навчання, що передбачає успішний розвиток учня за умови побудови та самореалізації особистісної освітньої траєкторії у відповідному освітньому просторі» [39, с. 220].

Е. Кокарева ототожнює евристику з психологією наукової творчості та характеризує евристичне навчання як важливий засіб творчого саморозвитку людини, оскільки під час упровадження евристичних технологій відбувається подолання інертності мислення особистості та прискорення пошуку правильного й нестандартного розв'язання завдань [33].

У психології евристика досліджується як спеціальний розділ науки про мислення. Науковці стверджують, що евристика є такою галуззю знань, яка вивчає проблеми формування нової дії в незвичайній ситуації та вважатиметься наукою лише в тому випадку, якщо евристичні процеси, що спричиняють нові дії, можуть знайти своє математичне підтвердження [10, с. 23].

У сучасному психологічному словнику евристика трактується в широкому (як система навчання шляхом навідних запитань та сукупність логічних прийомів і методичних правил теоретичного дослідження і пошуку істини) та вузькому, більш сучасному, значенні (як теорія і практика організації вибіркового пошуку у процесі розв'язання складних інтелектуальних завдань) [89, с. 115].

У педагогіці здійснені спроби класифікації творчих методів в евристичній освіті. Групою дослідників (М. Лазарев, М. Білоцерковець, Д. Будянський, Н. Громова, І. Зайцева, О. Кривонос, Л. Крившенко, О. Нефедченко, Т. Плохута, Л. Сірик, А. Уварова, Н. Усенко) диференційовано евристичні технології на

такі види:

- 1) *дослідницькі* (формувальні й діагностичні);
- 2) *творчо-монологічні* (опис, пояснення, лекція, розповідь, доповідь тощо);
- 3) *творчо-діалогічні* (евристична бесіда, дискусія, диспут, інтерактивна співпраця, полеміка) [46].

Евристичне навчання розглядаємо як специфічний процес пізнання, спрямований на самореалізацію і творчий розвиток його суб'єктів, що ґрунтується на діалогічній взаємодії педагога та учнів. У ньому діалогічна взаємодія не є жорстко детермінованою, а передбачає варіативно-ймовірний пошук.

Евристичне навчання заперечує необхідність «передачі» учням інформаційного матеріалу, його засвоєння і закріплення, тобто всього того, що властиво традиційному навчанню. Матеріал передається не стільки для запам'ятовування та засвоєння, скільки для того, щоб учні використовували його як умову або середовище для створення власного творчого продукту.

Специфічними особливостями евристичного навчання є діалогічна взаємодія, проблемний характер та поліваріантність. Організація навчального процесу на основі діалогічної взаємодії має будуватися з урахуванням діалогового характеру явищ індивідуального та суспільного життя. Діалог може і повинен бути різноманітним за характером, а звідси і розвиток суб'єктів матиме вже не лінійний, а багатоваріативний характер.

Діалог становить побудовану за допомогою мовленнєвих актів взаємодію особистості, у якій відбувається становлення тих чи інших міжособистісних відносин. У діалозі перебувають дві рівноправні особистості, два розуміння, дві позиції, тому діалогічні відношення виникають тоді, коли слово стає вираженням позиції людини, а діалогова реакція персоніфікує будь-яке висловлювання. У кожній репліці діалогу вимовлене слово обов'язково враховується, на нього реагують або його передбачають, воно переосмислюється, заперечується тощо. Діалог не може відбутися за

відсутності хоча б одного з трьох моментів: зацікавленості обох партнерів у розвитку теми спілкування, спільності мовних засобів та наявності розбіжностей у поглядах із теми спілкування.

Серед методів евристичного навчання особливе місце посідає *евристична бесіда* – створювана вчителем система логічно взаємопов'язаних запитань, кожне з яких становить логічний крок, що спонукає школярів до самостійного знаходження нових знань або способів їх здобуття та розкриває шляхи й логіку їх пошуку.

У педагогічному словнику евристична бесіда трактується як «запитально-відповідна форма навчання, за якої учитель не повідомляє учням готових знань, а вміло поставленими запитаннями, іноді навідними, які не містять прямої відповіді, змушує їх самих на основі своїх знань, уявлень, спостережень, життєвого досвіду приходити до нових понять, висновків і правил» [15, с.108-109].

Евристична бесіда передбачає унікальність кожного партнера та його рівність, відмінність і оригінальність їх поглядів, орієнтацію кожного на розуміння та інтерпретацію його позиції партнером; може бути формою зв'язку лише суб'єктів педагогічного процесу, що відрізняє особистісно орієнтований підхід до навчання.

Значення діалогу полягає в тому, що в діалогічній взаємодії відбувається розширення позиції кожного партнера: окрім власної, що розкривається у висуванні припущення, реалізації, оцінюванні гіпотези партнера, поступово формується позиція іншого, тобто той, хто розв'язує завдання, починає оцінювати власну гіпотезу з позиції партнера, брати участь у створенні гіпотези іншої людини, що сприяє формуванню мислення, його рефлексивних механізмів.

Іншою особливістю евристичного навчання є його *поліваріантність*, це поняття належить як до процесу навчання, так і до його результатів. Суть поліваріантності полягає у створенні не однієї, а кількох гіпотез під час обговорення проблеми та пошуку її розв'язання. Звичайно, одні варіанти

(гіпотези) будуть більш вдалими, інші – менш; у процесі подальшого обговорення від менш вдалих можна буде відмовитися. Важливо те, що учень відходить від пошуку єдиного «правильного» рішення, вчиться бачити деякий спектр, варіантну множинність підходів як до вирішення проблеми, так і її результатів. Це дозволяє розширити творчо-пошукове поле, формувати дивергентне мислення, стимулювати вияв творчих якостей особистості учнів.

Ще однією особливістю евристичного навчання є його *проблемний характер*. Визнано, що проблемність навчання сприяє, по-перше, формуванню в учнів необхідної системи знань, умінь, навичок, забезпечуючи високий рівень розвитку їх здібностей до самоосвіти, самонавчання; по-друге, розвиває особливий стиль розумової діяльності, дослідницьку активність, творче мислення [3; 11; 18].

Закономірністю продуктивної творчої діяльності є проблемна ситуація. Вона виникає в тому випадку, коли учні відчувають інтелектуальні труднощі, коли вони не можуть досягти мети відомим їм способом дії.

Необхідно розрізнити проблемну ситуацію та проблемне завдання. Проблемна ситуація характеризується таким психічним станом суб'єкта, що відрізняється наявністю пізнавальної проблеми та протиріччя, вираженого у формі питання, поставленого людиною.

Проблемна ситуація створюється на основі проблемного завдання, яке має відповідати певним вимогам: ґрунтуватися на тих знаннях та вміннях, якими учень вже володіє; містити протиріччя між запропонованою ситуацією та наявними уявленнями; бути пов'язаною з практичним досвідом учня; породжувати в нього потребу в екстраполяції отриманого знання на подібні ситуації та стимулювати його самостійну пошуково-пізнавальну діяльність.

В евристичному навчанні значна увага приділяється діяльності, спрямованій на вироблення в учнів умінь бачити проблему, висловлювати свої припущення про шляхи її розв'язання, самостійно добирати докази, робити висновки з поданих фактів, моделювати план їх перевірки тощо. Педагог у процесі евристичного навчання залучає учнів до спільної діяльності, створює

можливості для самостійних дій, пошуку.

Іноді евристичне навчання порівнюють і навіть ототожнюють із проблемним навчанням. На думку багатьох учених-педагогів [2; 21; 25], вони мають певні відмінності. Суть проблемного навчання полягає в засвоєнні учнями певного навчального матеріалу шляхом вирішення низки пізнавальних завдань-проблем, водночас ці проблеми ставляться вчителем і вирішуються за допомогою його запитань. Евристичне ж навчання орієнтує вчителя і учня не стільки на розуміння вже відомого досвіду, скільки на досягнення невідомого їм наперед результату. Проблемне навчання найчастіше пов'язане зі змістом навчальної дисципліни та відповідною методикою його засвоєння. Евристичне ж навчання стосується не тільки матеріалу, що вивчається, але й навчального цілепокладання, конструювання теоретичних елементів знання, способів контролю та оцінювання.

Отже, евристичне навчання має ширший характер. Проблемне навчання застосовується зазвичай під час вивчення навчальних предметів, де необхідний інтелектуальний підхід, а евристичне – більш універсальне і використовується для усіх предметів.

Порівнюючи евристичне навчання з розвивальним, варто відзначити, що перше відрізняється як розвитком учня, так і траєкторією його освіти (цілей, технологій, змісту, варіантів освіти). Здобувачі освіти не обмежуються засвоєнням матеріалу, процес навчання для них насичений особистісними знаннями і досвідом. Вони – суб'єкти, повноправні конструктори свого навчання, не менш важливі, ніж учитель чи підручник.

Водночас в евристичного, проблемного та розвивального навчання багато спільного щодо рівня залученості особистості до процесу навчання, до технологічних розв'язань освітніх завдань тощо.

Уважаємо, що поняття «проблемне навчання» є ширшим, ніж «евристичне»: евристичне навчання має особливості, про які було зазначено вище, і є складником проблемного навчання.

Отже, евристичне навчання, що виникло ще в часи античності й успішно

розвивалося в наступні періоди становлення теорії та практики навчання, нині деякими вченими-педагогами визначається як самостійний вид навчання. **Евристичне навчання** трактуємо як *специфічний процес пізнання, спрямований на самореалізацію та творчий розвиток його суб'єктів, який ґрунтується на діалогічній взаємодії вчителя та учнів, відрізняється діалогічністю, поліваріантністю та має проблемний характер.*

Діалогічна взаємодія в евристичному навчанні передбачає неповторність, рівність, право партнерів зі спілкування на власну, оригінальну думку, що характеризує суб'єкт-суб'єктний підхід до навчання, особистісно орієнтоване навчання. *Поліваріантність* дозволяє розширити творчо-пошукову діяльність учнів, створює для них можливості висувати не один, а низку варіантів вирішення проблеми, що розвиває у них творче мислення. Варіативним виявляється і зміст освіти, оскільки учень сам окреслює ключові проблеми, форми роботи та вибудовує особисту траєкторію в засвоєнні знань із тієї чи іншої галузі знань. Проблемний характер евристичного навчання, надаючи учням можливість самостійних дій, пошуку, формує в них здатність побачити проблему, шляхи її вирішення, побудувати послідовність доказів і план перевірки, зробити висновки з проаналізованих фактів.

Отже, розглянувши теоретичні основи використання евристичної технології в освітньому процесі, дійшли висновків: евристична технологія – це сукупність методів, прийомів і засобів навчання, що мають на меті конструювання учнем власного змісту, цілей та змісту освіти, а також процесу її організації, діагностики та усвідомлення. Евристичне навчання для учня – безперервне відкриття нового.

Умовами використання евристичної технології в освітньому процесі є розвиток мотивації у школярів до вирішення евристичних завдань та опанування евристичних прийомів; поетапне введення в навчання евристичних методів та завдань; створення на заняттях ситуації успіху, що сприяє перетворенню учнів з об'єктів навчання на суб'єкти пізнавальної діяльності.

1.2. Основні методи, прийоми та засоби евристичного навчання

У навчальному процесі застосовуються різноманітні евристичні форми організації занять, серед яких: евристичні уроки та бесіди, уроки складання завдань, конструювання понять, винахідництва, метапредметні уроки, ділові ігри, евристичні лекції та семінари, конференції, творчі роботи, рефлексивні заняття. Головним вираженням креативних форм навчання є евристичні занурення, наукові та творчі тижні, евристичні олімпіад, проекти й захисти.

Евристичне занурення є такою формою навчання, під час якої протягом декількох днів зберігається освітня домінанта, що забезпечує особистісне пізнання учнями природного, культурного чи іншого освітнього об'єкта за допомогою метапредметного змісту та методів евристичного навчання.

Творчий тиждень збільшує тривалість і якість творчих робіт школярів із однієї теми чи проблеми. Система індивідуально-творчих робіт забезпечує комплексну самореалізацію здобувачів освіти, оскільки спрямовує вчителів до творчого осмислення свого шкільного предмета, розроблення особистісно й евристично орієнтованих програм організації занять, що повинні враховувати індивідуальні особливості кожної дитини. Одним із різновидів творчих тижнів можуть бути наукові тижні, освітня домінанта яких перебуває в галузі наукової евристичної діяльності учнів. Наукові тижні залучають учнів до роботи із тьюторами, до проведення досліджень у лабораторіях і бібліотеках, організації конференцій, семінарів, симпозіумів, круглих столів тощо.

Евристична олімпіада забезпечує максимальне творче самовираження в метапредметних галузях з урахуванням індивідуальних здібностей учнів. Така форма евристичної технології створює можливість формувати творчу особистість [47, с.15].

Евристичні форми занять передбачають реалізацію відповідних **евристичних методів навчання**. Евристичні методи є системою принципів і правил, які визначають найбільш ефективні стратегії та тактики діяльності, забезпечують стимулювання інтуїтивного мислення школярів у процесі

розв'язання, генерування нових ідей і водночас значно підвищують ефективність вирішення відповідної системи творчих завдань.

Відповідно до інноваційних технологій продуктивного навчання учений-методист О. Потапенко пропонує класифікувати евристичні методи на такі основні групи:

1) *когнітивні*, серед яких – метод смислового, образного бачення; метод емпатії, метод евристичних запитань, метод символічного бачення, метод дослідження, метод евристичного спостереження, метод конструювання понять, правил; метод гіпотез, метод прогнозування тощо;

2) *креативні*, до яких належать метод «Якби...», метод вигадування, метод аглютинації, метод образної картини, «розумовий штурм», метод синектики;

3) *організаційно-діяльнісні* – методи учнівського планування: метод рецензії, створення освітніх програм, самоорганізації навчання, взаємонавчання, метод рефлексії, метод самооцінки тощо [55, с. 121-122].

Розглянемо особливості найбільш поширених **евристичних методів навчання**.

I. Когнітивні методи. Основною характерною рисою когнітивних методів (методів навчального пізнання) вважається те, що їх використання призводить до формування навчальної продукції або креативного результату. Тому методи пізнання вважаються ще й креативними. Первинною метою застосування цих методів вважається пізнання об'єкта, тому їхня основна специфіка співвідноситься з когнітивними, а не креативними процесами. Когнітивні методи можуть застосовуватися на різних етапах уроку. На думку дослідниці О. Кучерук, когнітивні методи забезпечують усвідомлене розуміння, узагальнення матеріалу, обмін інформацією між учасниками комунікації, пізнання один одного, формування в учнів мовної та концептуальної картини світу крізь призму української культури [41, с. 20]. За допомогою цього методу розвиваються як когнітивні, так і креативні здібності учнів, активізується пізнавальна діяльність школярів, що в цілому сприяє

формуванню комунікативної компетентності здобувачів освіти.

II. Креативні методи навчання необхідні для створення для учнів можливостей формування індивідуальних освітніх продуктів. Методи інтуїтивного типу найчастіше можна віднести до креативних методів навчання, наприклад: *метод емпатії, педагогічні методи учня, коли він перебуває в ролі вчителя, «мозковий штурм»* та інші. Як правило, такі методи ґрунтуються на нелогічних діях учнів, що мають інтуїтивний характер [25, с. 34].

Метод емпатії означає «ототожнення» учня з іншим об'єктом. Метод емпатії підходить для застосування «вживання» в образ, що вивчається, в об'єкти навколишнього світу.

Основною вимогою успішного використання методу емпатії є певний стан учнів, настрій. Цей метод може застосовуватися для вивчення нового матеріалу або під час вибіркового опитування вивченого матеріалу. Використовуючи цей метод, учні починають міркувати, шукати логічні ланцюжки. Цей метод є надзвичайно дієвим, оскільки враховує можливості учнів. Під час комунікації та роботи з текстом на уроках української мови школярі набувають умінь відчувати настрій людей, співпереживати їм, розуміти іншу людину, її внутрішній світ. Саме така ідентифікація з іншими є джерелом розуміння, передбачення, антиципації та інших функцій емпатії.

Метод «Якщо...». Учням пропонується скласти розповідь або намалювати картину про те, що станеться, якщо у світі щось зміниться, наприклад:

- *якщо зникнуть закінчення у словах чи самі слова;*
- *якщо в українській мові будуть лише іменники середнього роду;*
- *якщо в мові не буде простих речень;*
- *якщо в мові зникнуть спонукальні речення тощо.*

Виконання учнями подібних завдань не тільки розвиває їхню здатність уявляти, а й дозволяє краще зрозуміти будову мовної системи, взаємозв'язок усього з усім у ній, фундаментальні основи лінгвістичної науки.

Метод асоціацій (метод ланцюжка асоціацій, метод асоціативних

зв'язків, ланцюговий метод запам'ятовування). Він застосовується для генерації нових ідей, пов'язаних зі зміною об'єкта, з покращенням його властивостей, вирішенням проблеми. Суть методу ґрунтується на асоціації, що виникають щодо назви об'єкта, його функцій. Наприклад, учитель пропонує назвати, які асоціації у них викликають такі мовознавчі терміни «додаток», «голосний звук», «займенник», «односкладне речення» тощо. Метод можна використовувати для запам'ятовування послідовності слів, морфологічного чи синтаксичного розборів тощо.

Метод асоціативних зв'язків реалізуються через **прийом асоціювання**, суть якого полягає у знаходженні асоціацій до окремих слів, фраз, текстів. Використання цього прийому сприяє формуванню в здобувачів освіти вміння швидко знаходити оптимальний мовний засіб, оскільки чим ширші асоціативні поля і довші асоціативні ряди, тим багатше мовлення. На основі асоціювання може бути створений будь-який письмовий текст, з огляду на що цей прийом може бути основою всіх письмових творчих вправ. Прийом складання з кількох мало пов'язаних слів допоможе навчити учнів знаходити зв'язки між елементами, які, на перший погляд, не мають нічого спільного. Наприклад, учням можна запропонувати написати коротку розповідь, уживаючи такі слова: *ніч, автомобіль, реклама, переслідування, вдача*. Створене освітнє середовище сприяє формуванню суб'єктності та розвитку творчих здібностей учнів, виявленню обдарованості в школярів, допомагає підтримувати їх у межах креативного підходу [47, с.16].

Метод моделювання. Сутність цього методу полягає в тому, що його можна віднести до евристичного підходу, застосовувати в сучасній освіті. Цей метод має здатність до систематичного аналізу складних завдань та розроблення стратегій для побудови планів та прогнозів.

Більшість зі створених способів виникли з формуванням певних труднощів. Головна ідея всіх методів полягає в тому, що відбувається перенесення структури складних питань на низку простих послідовних завдань, які можуть бути доступними для осмислення та розуміння учнями. Наприклад,

учитель може попросити школярів розробити алгоритм уживання розділових знаків у безсполучниковому реченні та позначити основні етапи аналізу.

Метод евристичного спостереження. Мета цього методу – навчити дітей здобувати та конструювати знання за допомогою спостережень. Спостереження як цілеспрямоване особисте сприйняття учнем різних об'єктів є підготовчим етапом у формуванні його теоретичних знань. Спостереження є джерелом знань, способом їхнього здобуття. Школярі, які здійснюють спостереження, отримують результат, що охоплює комплекс особистих дій та відчуттів, що супроводжують спостереження. Ступінь творчості учня в процесі спостереження визначається новизною отриманих результатів порівняно з наявними в нього. Поруч із отриманням запропонованої вчителем інформації багато дітей під час спостереження бачать інші особливості об'єкта чи мовного явища, тобто отримують нову інформацію і конструюють знання за допомогою спостережень.

Метод евристичних запитань. Для пошуку інформації про мовне явище можна запропонувати сім головних запитань: *Хто? Що? Навіщо? Де? Чим? Як? Коли?* Поєднання запитань сприяє породженню нових запитань, наприклад: *Чим? Коли?* Відповіді учнів на такі запитання та їх різноманітні поєднання можуть створити оригінальні ідеї та нестандартні шляхи розв'язання досліджуваної проблеми.

Серед евристичних методів навчання фігурує **case-study** – метод активного навчання на основі реальних ситуацій або інша назва – метод евристичних завдань. Case (кейс) (від англ. case – ситуаційне завдання) є описом ситуації, що мала місце в практиці, містить проблему та потребує її вирішення. За допомогою такого завдання в навчальному процесі простежується частина реального життя, практична ситуація, яку необхідно обговорити та запропонувати обґрунтоване розв'язання. Кейс може бути представлений у будь-якій формі: друкованій, відео, аудіо, мультимедіа. Важливою особливістю кейс-методу є те, що під час розв'язання завдання виконується переважно не індивідуальна, а парна чи групова робота, а також

колективне обговорення ухваленого рішення.

Завдяки активній роботі над розв'язанням завдання ця технологія ближча до активних методів і проблемного навчання. Оскільки кейс є комплексним завданням, він повинен відображати максимально реальну картину та дійсні факти. Кожен кейс повинен містити проблемний аспект. Завданням учнів є осмислення запропонованої життєвої ситуації, опис якої відображає практичну проблему та актуалізує раніше засвоєний комплекс знань; виявлення та чітке формулювання проблеми. Потім школярам необхідно розробити алгоритм дій для розв'язання запропонованого кейсу.

Використання методу case-study дозволяє стимулювати активну розумову діяльність учнів, що потребує володіння певними мовними засобами. Реалізація цього методу на уроках української мови дозволяє вирішувати завдання розвитку творчого та критичного мислення учнів, умінь систематизувати свої знання та застосовувати їх для вирішення пізнавальних і практичних завдань, орієнтуватися в інформаційному просторі, аналізувати отриману інформацію, оскільки під час вирішення завдань учні використовують сукупність усіх інтелектуальних навичок і вмінь. Під час використання кейс-методу створюються умови, за яких учні набувають нових знань, користуючись різними ресурсами, зокрема матеріалами мережі "Інтернет", вчать користуватися набутими знаннями для розв'язання практичних завдань, що особливо актуально під час вивчення української мови. Учні також набувають комунікативних умінь, оскільки працюють у групах, бо в процесі роботи над вирішенням ситуаційних завдань розвиваються мовленнєві навички [47, с.17].

Метод вигадання. Дозволяє дітям створити раніше невідомий продукт унаслідок певних розумових дій. Цей метод реалізується за допомогою наступних прийомів: а) заміщення якостей одного об'єкта якостями іншого з метою створення нового об'єкта; б) знаходження якостей об'єкта в іншому середовищі; в) зміна елемента об'єкта, що вивчається й опис властивостей нового, зміненого об'єкта. Наприклад, *якби ви жили в той час, коли було створено алфавіт, які б ви придумали нові літери чи, навпаки, вилучили з*

сучасної абетки.

Метод «Mind map» (Карта пам'яті). Це технологія запису думок, ідей, розмов. Запис відбувається швидко, асоціативно. Тема перебуває в центрі. Спершу виникає слово, ідея, думка. Йде потік ідей, їх кількість не обмежена, всі вони фіксуються, починаємо їх записувати зверху зліва і закінчуємо внизу праворуч. Результат роботи – індивідуальний продукт однієї людини чи групи (класу). Цей метод виражає індивідуальні можливості, створює простір вияву креативних здібностей та має такі можливості: систематизація, повторення матеріалу; робота з текстом; повторення на початку уроку; введення в тему; збирання необхідного мовного матеріалу; контроль [57].

Метод вилучення зайвого. Учням називаються три предмети, дії, поняття тощо і пропонується знайти зайве, пояснивши свій вибір. Цей метод передбачає такий прийом мисленнєвої діяльності, як порівняння, дозволяючи більш детально пізнати та зрозуміти матеріал, що вивчається, або проблему.

Метод заборонених слів. Учням пропонується дати визначення предметів чи ідей, не використовуючи поширених слів і словосполучень. Цей метод дозволяє розширити словниковий запас, а також тренує вміння знаходити аналогії та наводити приклади.

Метод «Ігри з ідеєю». Цей метод містить логічні ігри, які за своєю специфікою є підготовкою до розумової діяльності, своєрідним тренуванням для мозку, під час якого засвоюються стратегії розумової діяльності. Метод «Ігри з ідеями» можна використовувати з будь-якою віковою групою, адаптувати до будь-якої теми для розвитку креативності учнів.

Такі ігри тривають лише кілька хвилин і можуть використовуватися як своєрідна мовленнєва зарядка на початку уроку, впроваджуватися в навчальний процес для засвоєння нового матеріалу або розуміння суті проблеми, представлені вчителем. Цей метод може бути реалізований за допомогою таких прийомів:

- **створення (генерування):** у процесі реалізації цієї техніки учням необхідно генерувати ідеї, пов'язані з запропонованою проблемою. Наприклад,

дати їм список абревіатур, які необхідно розгадати так, щоб вони стосувалися теми уроку;

– **аналіз:** чітке визначення змісту теми або ідеї; це можна зробити, наприклад, запропонувавши учням список матеріалів і попросивши їх назвати якомога більше способів їх використання, у тому числі нестандартних;

– **удосконалення:** розроблення детальної структури на основі ключових ознак чи рис. Наприклад, учні ознайомлюються з основними принципами та характеристиками, описують предмет чи явище;

– **фокусування уваги:** визначення ключових аспектів понять, предметів та ідей. Наприклад, розглянути характеристики окремих частин мови і попросити учнів придумати різні назви;

– **асоціація:** виявлення зв'язків між складниками. Наприклад, учням учитель пропонує побудувати якомога більше висловлювань, використовуючи запропоновані слова чи словосполучення, проте отримані сполучення слів повинні мати конкретне значення, тобто назву певного об'єкта або процесу;

– **конструювання:** поєднання об'єктів, ідей або явищ для утворення нового продукту. Цей прийом можна реалізувати у процесі побудови речення за запропонованою вчителем схемою чи опорними словами;

– **трансформація:** вираження ідей іншими формами або способами. Наприклад, можна запропонувати учням перебудувати просте ускладнене речення на складнопідрядну синтаксичну конструкцію.

Метод мозкового штурму (англ. brainstorming) – це креативний метод, за допомогою якого генерують якнайбільшу кількість ідей для вирішення конкретно поставленого завдання. Це метод експертних оцінок, ключовим моментом якого є відсутність критики ідей, що висуваються експертами. У такій ситуації люди можуть мислити більш вільно і пропонують значну кількість спонтанних і нестандартних думок.

Метод мозкового штурму у класичному вигляді, яким він був запропонований Осборном, складається з двох етапів: на першому етапі висувається якнайбільша кількість ідей однією групою експертів, а на другому

етапі оцінюються ці ідеї іншою групою експертів. Він базується на таких основних принципах, як «відтермінування винесення вироку» та «з кількості народжується якість».

Як і будь-який інший евристичний метод, мозковий штурм базується на сукупності основних положень, яку необхідно дотримуватися під час його проведення: 1) оскільки люди завжди відчувають страх перед критикою і бояться висловлювати свою думку перед іншими, то ключовою ідеєю цього методу є вилучення будь-якого виду критики як своїх, так і чужих ідей; 2) кількість експертів, які беруть участь у мозковій атаці, має бути не менше 7 осіб, а групи, на які розподіляються експерти, повинні складатися більш ніж з 2 осіб. Чим більше експертів беруть участь у цьому методі, тим більше різноманітних унікальних ідей можна отримати; 3) учасники повинні вільно висловлювати свої ідеї, які можуть бути навіть абсурдними; 4) кількість висунутих ідей має бути максимальною; 5) час проведення мозкового штурму повинен тривати від 1 до 3 годин залежно від поставленого завдання [47, с.16].

У процесі впровадження евристичного методу можна досягти основних педагогічних завдань: активно засвоїти навчальний матеріал; сформувати в учнів досвід творчої діяльності щодо розв'язання нестандартних завдань і проблем; стимулювати пізнавальну діяльність та інтереси школярів; розвивати інтелектуальні здібності, швидкість розумових операцій, уміння концентрувати увагу школярів; формувати комунікативні вміння взаємодії в групі, а також досвід колективної діяльності [47, с.17].

На початку уроку вчитель повинен чітко окреслити:

- 1) тему, основну мету та завдання уроку;
- 2) проблемне завдання та обговорювану проблему;
- 3) перебіг уроку, його основні етапи та тривалість кожного з них;
- 4) основні критерії та показники оцінювання ідей, пропозицій та запропонованих шляхів розв'язання проблеми.

Використовуючи метод мозкового штурму, необхідно дотримуватися таких етапів проведення уроку:

I етап – це формулювання проблеми. Цей етап спрямований на підготовку шкільної аудиторії, створення позитивного психологічного настрою, оголошення теми та форми заняття, формулювання основних завдань (проблеми), обґрунтування мети колективної роботи та правил.

На II етапі формулюються робочі та експертні групи, визначається кількісний склад (по 3-5 осіб). Обирати членів груп необхідно з урахуванням побажань й особистих уподобань учнів. Кожна з команд повинна призначити експерта. До експертних груп обираються школярі, які здатні до оцінювання найбільш продуктивних ідей і пропозицій.

III етап передбачає розв'язання обговорюваної проблеми. На початку організатор акцентує увагу на темі, проблемі та поставленому завданні, ознайомлює з критеріями оцінювання та правилами, після чого розпочинається робота, налагоджується взаємодія учасників у робочих групах з метою генерації ідей, пошуку шляхів розв'язання поставленої проблеми. Основним завданням експертної групи є фіксація прогресивних ідей, підходів, оптимальних шляхів, що пропонують учасники групової взаємодії. Учитель стежить за перебігом обговорень і виконання правил проведення уроку.

На IV етапі експертною групою оцінюються та відбираються найкращі ідеї. Ідеї оцінюються за тими критеріями та показниками, які були визначені на початковому етапі до мозкового штурму.

V етап пов'язаний із узагальненням результатів, підбиттям підсумків роботи учнів та експертних груп [62, с.78].

Отже, застосування мозкового штурму як методу активного навчання забезпечує розвиток творчого мислення, стимулювання самостійної діяльності, формування позитивної навчальної мотивації, умінь аналізувати, висловлювати свої погляди, працювати в колективі, приймати спільні рішення.

Метод «Гронування» слугує для стимулювання мисленнєвої діяльності школярів. Характеризується спонтанністю, звільненою від будь-якої цензури, графічним прийомом класифікації матеріалу. Думки не нагромаджуються, а «гронуються», тобто розташовуються в певному порядку. Технологія

складання:

- 1) ключове слово;
- 2) запис слів, які спонтанно спадають на думку, записуються навколо основного слова. Вони з'єднуються з основним словом;
- 3) Кожне слово утворює нове ядро, яке викликає подальші асоціації. Отже, створюються асоціативні ланцюжки;
- 4) взаємопов'язані поняття поєднуються лініями.

Метод “Синквейн” – особливий вид систематизації інформації; вірш, що вимагає синтезу інформації та матеріалу в коротких висловлюваннях, що дозволяє описувати чи рефлексувати з певного приводу.

Наступні види креативних методів навчання ґрунтуються на виконанні послідовних правил та інструкцій: *методи синектики, морфологічної скриньки*, метою яких є побудова логічних схем для створення учнями освітньої продукції.

Метод морфологічної скриньки (метод морфологічного аналізу) належить до евристичних методів та ґрунтується на доборі можливих рішень для окремих складників завдання (морфологічних ознак, що характеризують явище, об'єкт) та подальшому систематизованому їх комбінуванні. Метод розроблений швейцарським астрономом Фріцем Цвіккі та використовується для створення інформаційної скриньки та подальшої побудови визначень щодо лінгвістичних чи інших понять. Модель слугує для збирання та аналізу інформації за заданими ознаками, виявлення суттєвих та другорядних рис досліджуваного явища. Скринька є універсальною та може бути використана на уроках різних шкільних предметів, зокрема української мови: конструювання нових слів за допомогою різних морфем (префіксів, суфіксів тощо); збирання та узагальнення лексичних значень багатозначних слів; складання синонімічних рядів; скарбничка фразеологізмів та їх значень; скарбничка слів, що містять певну орфограму; скарбничка споріднених слів [77, с. 65].

Перевагами такого методу є те, що він дозволяє вирішити складні творчі завдання та знайти багато нових, несподіваних, оригінальних ідей. Недоліки й

обмеження виявляються в тому, що навіть у процесі розв'язання завдань у матриці може виявитися багато варіантів рішень, вибір із яких найбільш оптимального виявляється важким.

III. Організаційно-діяльнісні методи навчання поділяються на методи учнів, учителів та керівників освітнього процесу. До методів учнів можна віднести методи навчального цілепокладання, планування, контролю, рефлексії. Ця група методів є нетрадиційною для шкіл, учні практично не беруть участь у побудові структури своєї освіти. Навчання учнів методів організації та побудови власної траєкторії освіти не менш важливе, ніж методів досліджуваних ними наук [77, с. 65].

Сутність **прийому «Еврика»** полягає в тому, щоб створити умови, за яких учні, виконуючи завдання, несподівано прийшли до висновку, що розкриває невідомі для нього раніше можливості. Вони мають отримати оригінальний результат, який відкриває нові перспективи для пізнання.

Отже, розглянувши деякі форми, методи, прийоми і засоби евристичного навчання, можна констатувати, що вони є ефективними, допомагають залучати здобувачів освіти до активного обговорення теми, позитивно впливають на розвиток моральних почуттів, формування емоційної сфери, творчих здібностей, уміння обґрунтовувати обране розв'язання проблеми. Евристична система навчання спрямована на розвиток асоціативного, критичного чи творчого мислення, у якому формується внутрішня потреба до подолання пізнавальних труднощів і рефлексії. З огляду на це підвищується роль евристичного навчання, що сприяє розвитку індивідуально-особистісного підходу до учнів.

1.3. Дидактичні вимоги щодо застосування технологій евристичного навчання на уроках української мови в старшій школі

У дослідженні *евристичне навчання* трактуємо як специфічний процес пізнання, що спрямований передусім на самореалізацію і творчий розвиток здобувачів освіти, який базується на діалогічній взаємодії вчителя та учнів, характеризується поліваріантністю та проблемністю.

Під час застосування евристичних технологій на уроках української мови необхідно враховувати **концептуальні дидактичні засади** евристичного навчання:

1) формувати нові лінгвістичні знання в учнів необхідно на основі евристичних технологій, що поєднуються з самостійною роботою здобувачів освіти (участю в евристичних бесідах; розв'язанням пізнавальних завдань; залученням до постановки та розв'язання проблемних запитань тощо);

2) учитель на уроці свідомо створює проблемну ситуацію, а школярі повинні її проаналізувати, поставити запитання, довести гіпотезу, зробити висновок тощо;

3) оцінювання евристичних навичок повинно здійснюватися передусім за вмінням застосовувати раніше набуті знання у конкретній ситуації.

Під час впровадження евристичних технологій на уроках української мови необхідно враховувати їх наукові характеристики у різних аспектах:

1) *загальнометодологічному* – це цілісна й нелінійна система освітньої діяльності, стратегічним завданням якої є самореалізація творчого потенціалу особистості, тобто здатності створювати особистісно значущі освітні продукти (як зовнішні, так і внутрішні);

2) *історико-педагогічному* – це сучасне і прогресивне явище розвитку теорії і практики педагогічної науки, зміст і структура якої передбачає збереження й удосконалення раніше здобутого надбання – сократівсько-діалогічного, проєктного, проблемного, інтерактивного навчання, а також

утвердження нових пріоритетів пізнавально-творчої та професійно-творчої діяльності здобувачів освіти;

3) *процесуально-технологічному* – це динамічна єдність компонентів діяльності (мотиваційно-цільового, проєктного, операційного, корекційного і рефлексивно-діагностичного), яка охоплює різноманітні за складністю види творчої діяльності: пошуково-евристичну, перетворювальну (реконструктивну), конструктивну та креативну [46].

У процесі організації евристичного навчання необхідно дотримуватися таких **основних принципів**:

1. ***Принцип особистісного цілевизначення*** здобувача освіти. Навчання кожного учня повинно відбуватися з обов'язковим урахуванням його особистої навчальної мети.

2. ***Принцип вибору школярем індивідуальної освітньої траєкторії***. Будь-який учень має право на усвідомлений і погоджений із учителем вибір основних освітніх компонентів у процесі навчання: змісту, цілей, завдань, терміну навчання, форм і методів, особистісного змісту освіти, системи контролю, а також форми оцінювання результатів.

3. ***Принцип метапредметних основ змісту навчання***. Фундаментальними засадами освітніх компонентів і шкільних дисциплін повинні бути визначальні навчальні об'єкти, що створюють можливість їхнього суб'єктивного пізнання здобувачами освіти.

4. ***Принцип продуктивності навчання***. Головним критерієм ефективності навчання є особисте освітнє зростання школяра, що охоплює його внутрішні продукти навчальної діяльності (уміння, творчі здібності, способи та засоби діяльності тощо) та зовнішні (текст, таблиця, малюнок тощо).

5. ***Принцип первинної освітньої продукції здобувача освіти***. Створюваний школярем особистісний зміст освіти повинен випереджати вивчення освітніх державних стандартів і загальновизнаних культурно-історичних досягнень у галузі, що вивчається чи досліджується.

6. ***Принцип ситуативності навчання***. Навчальний процес учнів

вибудовується на таких ситуаціях, що передбачають насамперед самовизначення школярів та евристичний пошук їх розв'язання. Учитель повинен супроводжувати учнів в їх освітньому розвитку.

7. *Принцип освітньої рефлексії.* Навчальний процес передбачає усвідомлення учнем і вчителем своєї діяльності: аналіз та засвоєння засобів цієї діяльності, одержуваних результатів, конструювання на цій основі наступних алгоритмічних дій і плану навчальної діяльності [11; 16; 21; 25].

Зазначені вище принципи демонструють широкі можливості евристичного навчання, що дозволяє не тільки вивчати новий матеріал, а й стимулювати особистісне зростання учнів, їхній творчий потенціал на всіх етапах освітнього процесу. Якщо проаналізувати принципи, що визначені базовими для інших методів, то можна констатувати, що евристичні методи збігаються з особистісно орієнтованими, комунікативними, творчими методами.

Сучасні вчені-дидакти відзначають такі особливості евристичного методу: 1) розкриття та розвиток особистісного потенціалу, самореалізації учнів; 2) поєднання творчої освітньої діяльності школярів із засвоєнням ними базових освітніх стандартів; 3) евристичне навчання є засобом подолання монологічності освітньої системи [7; 11; 13].

Педагогічна спадщина дослідників евристичного методу вказує на такі його специфічні принципи: 1) діалогічна форма обговорення предмета та пошуку істини; 2) навідні питання, які з'ясовують рівень знань співрозмовника чи їх прогалини; 3) індуктивний спосіб формулювання загальних визначень; 4) кінцева мета навчання – духовне зростання особистості [7; 11; 13].

Головною особливістю евристичного навчання є те, що воно передбачає зміну загальноприйнятого змісту освіти. Відповідно до традиційної дидактичної схеми, учень спочатку засвоює досвід минулого, «набуває знання» і лише потім застосовує їх, зокрема й творчо. Уважається, що збільшення знань можливе лише після ознайомлення з уже наявними. Представлені в підручнику знання є знеособленими, залежними іноді від суб'єктивної думки автора

навчального видання чи ідеології, що панує в країні. Під час евристичного навчання знання мають особистісний характер, оскільки учні спочатку творять їх у досліджуваній галузі реальності. Здобуті знання школярів не залишаються єдиним змістом освіти. Отриманий учнем освітній продукт (ідея, питання, дефініція, правило, проблема, гіпотеза, досвід, текст, таблиця, малюнок та ін.) за допомогою учителя зіставляється з культурно-історичними аналогами, внаслідок цього продукт переосмислюється чи добудовується.

Під час застосування евристичної технології вчителю необхідно враховувати:

- а) загальний рівень розвитку колективу учнів;
- б) індивідуальні й вікові особливості формування творчої сфери;
- в) особистісні риси школярів;
- г) специфічні ознаки та особливості шкільного навчального курсу.

Основними умовами формування в учнів евристичних умінь є:

- а) наявність позитивних мотивів навчання;
- б) інтерес школярів;
- в) активність до творчої діяльності;
- г) позитивний мікроклімат в учнівському колективі;
- д) сильні й позитивні емоції;
- е) створення умов для вільного вибору дій, для варіативності роботи.

Основними **принципами діяльності** під час евристичного навчання є:

- а) креативність навчального процесу (реалізація творчих можливостей як учителя, так і самих учнів);
- б) оперття на суб'єктивний досвід школярів (є одним із джерел навчання);
- в) актуалізація навчальних результатів (використання на практиці набутих учнями знань, умінь і навичок);
- г) індивідуалізація та диференціація навчання (учитель здійснює індивідуальний, а також диференційований підхід до здобувачів освіти);
- д) системність навчальної діяльності;
- е) творча взаємодія між учителем та учнем у процесі навчання.

Отже, головним завданням вчителя є систематичне розширення знань учнів; формування загальнонавчальних умінь і навичок; розвиток креативного мислення в школярів; розвиток творчої самостійності в учнів; виховання креативної особистості.

Зміст евристичного навчання охоплює два складники:

1) *інваріантний*, який зовні пропонується та засвоюється учнями. До інваріантного компонента належать такі елементи: первинне освітнє середовище, що є необхідним для евристичної діяльності (питання та проблеми за запропонованою темою, передумови для подальшої діяльності); сукупність фундаментальних освітніх об'єктів і пов'язаних із ними проблем; культурно-історичні відповідники розв'язання освітніх проблем щодо виокремлення ключових освітніх об'єктів, освітній стандарт. Окрім тематичного компонента, в інваріантний зміст евристичного навчання уведено різні види та способи освітньої діяльності, які на рефлексивному етапі навчання становлять особливий зміст, який засвоюється учнями;

2) *варіативний*, що створюється кожним учнем у процесі навчання. Варіативний складник змісту евристичної освіти формується школярами в результаті суб'єктивного пізнання фундаментальних освітніх об'єктів, у процесі реалізації їх особистісно значущих цілей, проблем, програм і видів діяльності. До особистісного компонента змісту освіти належать освітні продукти школярів, що класифікуються на *методологічні* (особисті цілі, способи й засоби діяльності, програми занять, рефлексивні результати), *когнітивні* (ідеї, версії, гіпотези, проблеми, експерименти, дослідження), *креативні* (проекти, твори, конструкції, схеми та таблиці тощо).

Евристичний метод можна активно застосовувати в навчанні мовних дисциплін, оскільки дозволяє враховувати той факт, що успіх навчання української мови залежить значною мірою від активності учнів у процесі оволодіння знаннями, їх здатності до самостійної продуктивної діяльності, а також розвитку критичного мислення [13; 16]. Наприклад, евристичний метод навчання передбачає використання вчителем спеціально дібраних питань, що

залучають учнів до самостійного відкриття нового на основі аналізу мови.

Учень зможе цілеспрямовано рухатися за індивідуальною траєкторією у процесі навчання української мови за умови, якщо для нього будуть створені такі **можливості**:

- визначати індивідуальний зміст вивчення шкільного курсу української мови;
- ставити власні цілі під час роботи над конкретною мовознавчою темою чи розділом;
- обирати для себе доцільні форми й оптимальний темп навчання;
- застосовувати ті засоби навчання української мови, які найбільш відповідають його індивідуальним особливостям;
- здійснювати рефлексію своєї освітньої діяльності.

Створення учнями власного освітнього продукту може здійснюватися за умови оволодіння ними креативними, когнітивними й організаційними вміннями та навичками:

1) **когнітивні вміння** (усвідомлювати мовознавчі поняття, ставити запитання, відшукувати причини й недоліки; вказувати на своє розуміння чи неусвідомлення проблеми тощо);

2) **креативні вміння** (гнучкість розуму, розуміння протиріч; відкритість і щирість думок і почуттів; прогностичність; наявність власної думки тощо);

3) **організаційно-діяльнісні вміння** (усвідомлювати мету творчої діяльності та готовність її пояснити; уміння поставити цілі та організувати їх досягнення; здатність до креативності; рефлексивне мислення тощо).

Основною формою організації евристичного навчання є евристичний урок. Головним завданням учителя під час планування такого уроку є визначення того, який освітній продукт вони повинні створити під час його проведення. Усі інші види діяльності на уроці, зокрема й традиційні, будуть спрямовані передусім на те, щоб діти створили свій освітній продукт відповідно до теми, що вивчається на уроці, та до головного об'єкта – фундаментального освітнього об'єкта. Не варто замінювати реальний продукт

уже готовою інформацією про нього. Тож необхідно вивчати мовні явища, процеси, а не заучувати правила в підручнику.

Наступним етапом під час проєктування евристичного уроку є складання завдання. Воно повинно бути евристичним, тобто відкритим, особистісно значущим для учнів; суспільно корисним, тобто дійсно необхідним для вирішення чогось; захопливим і цікавим для дітей, продуктивним і творчим.

На евристичному уроці обов'язково плануються методи діагностики, оцінювання результатів учнів та форми рефлексії. Творчість на уроці завжди виходить за межі уроку, відбувається зміна наявних знань, створення нового змісту, що попередньо не передбачений в програмі. З огляду на це в евристичному навчанні контролю підлягає не лише ступінь засвоєння готових знань, а насамперед творче відхилення від них. Основний критерій оцінювання – це особистісне зростання учня.

Отже, узагальнені результати дають підстави зробити висновок, що під час евристичного навчання учні під керівництвом учителя чи в процесі самостійної діяльності створюють власний креативний освітній продукт – це знання. Здобувачі освіти формулюють самостійно освітню проблему, проєктують мету та визначають основні завдання навчального процесу.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ТЕХНОЛОГІЙ ЕВРИСТИЧНОГО НАВЧАННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СТАРШІЙ ШКОЛІ

2.1. Стан досліджуваної проблеми в методиці та шкільній практиці

Навчання української мови в старшій школі на сучасному етапі здійснюється за програмами для загальноосвітніх закладів двох рівнів – стандарту та профільного. У дослідженні здійснили аналіз програм навчання української мови для учнів 10-11-х класів *рівня стандарту* (автори: Голуб Н. Б., Котусенко О. Ю., Горошкіна О. М., Новосьолова В. І., Романенко Ю. О., Кондесюк Т. В., Тарасенко О. О., Сергєєва Н. В., Ткачова Г. В.) [87] та *профільного рівня* (автори: Мацько Л. І., Груба Т. Л., Семенов О. М., Симоненко Т. В.) [88] з метою виявлення у них можливостей щодо формування евристичних умінь і навичок на уроках української мови.

Під час аналізу програм було з'ясовано, що основними завданнями вивчення курсу «Українська мова» є такі:

- сформувати предметну та ключові компетентності;
- закріпити та поглибити знання старшокласників;
- розвинути вміння з фонетики та графіки, лексики та фразеології, граматики та правопису;
- удосконалити орфографічну та пунктуаційну грамотність учнів;
- закріпити та розширити знання учнів про текст, удосконалити навички конструювання текстів;
- дати загальні відомості про мову відповідно до обов'язкового мінімуму змісту повної загальної освіти;
- забезпечити подальше оволодіння функціональними стилями мови з одночасним розширенням знань учнів про стилі, їх ознаки, правила їх використання;

- забезпечити практичне використання лінгвістичних знань та умінь на уроках літератури, повноцінне сприйняття учнями змісту літературного твору через його художньо-мовну форму;
- сприяти розвитку мови та мислення учнів на міжпредметній основі [87; 88].

Програма складається із чотирьох основних компонентів. У першому – вказано очікувані результати навчальної діяльності; у другому – подано орієнтовний розподіл годин на вивчення окремих тем розділів. Третій – охоплює зміст навчального матеріалу двох змістових ліній – мовної та мовленнєвої; четвертий компонент представлений соціокультурною змістовою та наскрізними лініями.

У програмі матеріал розподіляється таким чином: у 10-му класі вивчаються норми сучасної української мови: лексичні, орфоепічні, орфографічні, морфологічні. В 11-му класі продовжується узагальнення відомостей про морфологічні, синтаксичні, пунктуаційні, стилістичні норми, а також вміщено відомості з практичної риторики. Отже, загальні відомості про мову вивчаються в основному на початку 10-го класу, але ті питання, які потребують узагальнення, систематизації та додаткового осмислення лексико-граматичного матеріалу, розглядаються на завершальному етапі вивчення української мови в 11-му класі.

Для учнів старших класів раніше вивчене з української мови є основою, базою для оволодіння мовою на рівні тексту, мовних стилів, особливо наукового, публіцистичного, художнього, на рівні формування індивідуально-мовленнєвого стилю учнів та оволодіння загальними відомостями про мову, осмислення її сутності, динаміки розвитку, її органічного взаємозв'язку з життям суспільства, з історією народу, з мовами інших народів.

Теоретичний матеріал у старших класах повторюється за допомогою узагальнювальних бесід, таблиць та лінгвістичного (фонетичного, лексичного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного) розбору, аналізу текстів різних стилів. Лінгвістичний розбір відрізняється від того, що раніше практикувався тим, що він, окрім традиційних лінгвістичних дій, передбачає встановлення

взаємозв'язку фонетичної, граматичної характеристики слова або речення з їх правописом. Розбір починається з виявлення в реченні або тексті потрібного мовного факту, встановлюється зв'язок між різними аспектами мовної системи: лексикою та стилістикою, словотвором та морфологією, морфологією та синтаксисом.

Робота з орфографії та пунктуації значною мірою здійснюється паралельно з роботою над текстом: в одних випадках – у формі планування, перекладу тексту, його продовження або складання подібного в тому ж стилі та жанрі; в інших – у формі коментування, пояснення орфограм і пунктограм, коротких довідок (які даються вчителем або учнями), виконання вправ підручника з урахуванням прогалін у підготовці кожного учня, групування прикладів на певні правила правопису, складання орфографічних, пунктуаційних вправ самими учнями; у третіх – проводиться коротка узагальнювальна бесіда, що дозволяє учням побудувати план, схему, таблицю правопису слів, окреслити алгоритм розумової дії з розрізнення мовних явищ із подальшим виконанням вправ.

Мовленнєвою змістовою лінією програми передбачено розвиток мовлення, його зміст і форми визначаються органічним зближенням курсу української мови з літературою, систематичним зверненням до текстів творів, що вивчаються в старших класах, аналізом мовно-виражальних засобів, чим забезпечується більш високий рівень сприйняття учнями художньої форми твору, проникнення в його ідейно-образний, естетичний, моральний зміст. Робота з текстом пов'язана з роботою над збагаченням, вдосконаленням мовлення учнів.

Природно, що ті види граматико-правописної роботи, які широко практикувалися в середній школі (пояснення нового матеріалу, перевірка домашнього завдання, списування, диктант), стають другорядними. Панівними виступають ті види роботи, що пов'язані з аналізом тексту, його перебудовою, складання учнями авторського тексту.

Тема «Текст як одиниця спілкування» значною мірою є повторенням

того, що було вивчено в попередніх класах, проте зміст її суттєво збагачено та ускладнено: розширено коло питань, складнішим є дидактичний матеріал, змінено і ускладнено характер пропонуванних видів мовленнєвої діяльності учнів, розширено їх перелік.

У програмі міститься розділ «Стилістична норма», у якому розглядаються стилі мовлення, а також стилістично забарвлені лексичні, морфологічні засоби, варіанти граматичних форм. Особлива увага приділяється науковому, публіцистичному та художньому стилям. Це зумовлено соціальною значущістю цих стилів, вимогами суспільства, практичними потребами, що виникають в учнів у зв'язку із закінченням школи та початком активного самостійного життя. Виняткову важливість набуває не просто ознайомлення, а практичне оволодіння науковим, публіцистичним та художнім стилями мови, їх основними елементами, деякими жанрами названих стилів. Щодо наукового стилю мовлення, то це будуть такі доступні учням старших класів жанри, як реферат, стаття, огляд. Залучення до власне наукового та науково-технічного підстилів (варіантів) наукового стилю передбачає роботу з осмислення термінологічної лексики. Важливе місце приділяється роботі з науково-навчальним підстилем: сприйняттю та перебудові тексту шкільних підручників і навчальних посібників із різних предметів. У сучасних умовах випускникам школи необхідно опанувати особливості мовлення в діловій сфері.

Практичну спрямованість має і зазначений у програмі матеріал із публіцистичного стилю, що виявляється в орієнтації на оволодіння учнями суспільно-політичною лексикою, синтаксисом публічних виступів, такими популярними жанрами публіцистичного стилю мовлення, як есе та різними видами нарису, усною формою мовленнєвої діяльності – доповіддю, виступом.

Найбільш представлений у програмі художній стиль. Шкільний курс літератури має багатий матеріал із художнього стилю: це тексти, які є основою збагачення мовлення учнів, розвитку творчих здібностей. До того ж, оволодіння змістом художнього твору через його форму дозволить із найбільшим ефектом залучити учнів до моральних, естетичних цінностей літератури і таким чином

вплине на формування особистості учнів. Художній стиль, мова художньої літератури є еталоном використання слова, побудови словосполучення, речення, тексту; є першоосновою для оволодіння всіма іншими стилями, адже в мові художньої літератури використовуються елементи різних функціональних стилів.

Формування у старшокласників пізнавальної мотивації здійснюється у процесі досягнення предметних цілей вивчення української мови. Під час узагальнення й розширення знань учнів про основні положення науки про мову реалізується основна мета програми – формування компетентного мовця. У процесі знаходження, вичленування, характеристики мовних одиниць, на основі їх аналізу, класифікації та порівняння формується наукове уявлення про систему та структуру української мови, розвивається логічне й абстрактне мислення школярів, а також уявлення про українську мову як складник картини світу.

Ураховуючи те, що в нашому дослідженні запропоновано методичну систему запровадження евристичних технологій під час вивчення розділу «Лексична норма» у 10 класі, здійснимо аналіз змісту та програмових вимог до вивчення лексичних норм української мови.

Програмою передбачено на вивчення цього розділу 10 годин. Десятикласники повинні засвоїти, повторити й узагальнити знання про такі основні поняття: 1) лексична помилка; 2) лексичне значення слова, слово і контекст; 3) залежність значень слова від контексту; слововживання: вибір слова, лексична сполучуваність; 4) слова власне українські й запозичені; виправдані й небажані запозичення; 5) лексичні й фразеологічні синоніми, антоніми; 6) синонімічне багатство української мови; 7) пароніми, запобігання помилок у вживанні паронімів; 8) найпоширеніші випадки порушення лексичної норми; кальки з інших мов, недоречне вживання українських слів у невластивому їм значенні; 9) основні групи фразеологізмів, багатозначність, синонімія й антонімія фразеологізмів; уживання слів у фразеологізмах відповідно до їхнього стилістичного забарвлення; 10) утвердження лексичної

норми в словниках української мови (повторення й узагальнення) [87].

Відповідно до програмових вимог учень (учениця) повинні розуміти зміст таких понять, як «лексична норма», «лексичне значення слів», «лексична сполучуваність слів», «слово і контекст», «лексична помилка», «фразеологізми», «стилістичне забарвлення фразеологізмів»; усвідомлювати причини порушення лексичних норм; пояснювати загальні засади класифікації словникового складу української мови та найпоширеніші випадки порушень лексичних норм; визначати роль та стилістичні ознаки лексичних одиниць та комунікативно доцільно використовувати їх у власному мовленні; виявляти доречність використання фразеологічних засобів мови, їх стилістичну функцію; розуміти відмінності між лексичними та фразеологічними синонімами; використовувати в мовленні лексичну синонімію як важливий спосіб виправлення невиправданого повтору та як засіб зв'язку речень у тексті, лексичні одиниці відповідно до їх стилістичного забарвлення [87].

За підсумками аналізу діяльнісного компонента під час вивчення розділу «Лексична норма» можна зробити висновок, що евристичні завдання представлені фрагментарно, наприклад: «мотивує, ставить цілі, прогнозує, здійснює контроль, коригування, рефлексію», «планує співробітництво з учителем чи однокласниками» тощо. Організація засвоєння лексичного матеріалу в чинній програмі частково має евристичний характер.

З метою вивчення стану, що відображає ступінь використання евристичних технологій у навчанні, здійснили аналіз підручників з української мови.

У підручнику «Українська мова» 10 клас (рівень стандарту) Олександра Авраменка [1] виявлено його можливості щодо формування евристичних умінь. Проаналізувавши матеріал вправ, запропонованих у розділі «Лексична норма», у підручнику можна виокремити деякі завдання, які мають евристичний характер. Якщо систематизувати завдання за характером евристичних умінь, то можна виділити такі групи:

- 1) завдання, що передбачають вміння бачити проблему, знаходити

способи її розв'язання. Під час вивчення теми «Лексичне значення слова. Лексична помилка. Слово і контекст» на основі спостереження за запропонованим у підручнику діалогом запропоновано дати відповідь на запитання: «Через яке слово сталося непорозуміння? Яка причина цього непорозуміння?» [1, с.18].

Під час вивчення теми «Запозичені слова» пропонується учням переглянути експрес-урок «Чи є в українській мові слово точка?» і переказати його [1, с. 26]. У темі «Порушення лексичної норми» можна виокремити завдання, що передбачає складання учнями плану дії та відповіді на такі запитання: «Чи розумієте ви, про що йдеться у тексті? Що потрібно зробити, щоб зрозуміти зміст цього тексту?» [1, с. 35].

2) завдання, що передбачають вміння самостійного пошуку інформації з метою доказу чи спростування фактів. Під час вивчення теми «Лексичне значення слова» пропонується таке завдання: «Випишіть слова й словосполучки, відомості про які треба з'ясувати за відповідними типами словників» [1, с.18].

Вивчаючи тему «Пароніми», учням необхідно співвіднести ілюстрацію зі словами, виявити проблему розмежування слів і довести, що ці слова різні. У вправі пропонується дібрати до назв предметів відповідне означення: *ефектний* або *ефективний* та скласти речення з відповідними паронімами [1, с. 34].

У підручнику «Українська мова: профільний рівень» для 10-го класу (автори: Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В.) [32] вміщено вправи, що забезпечують формування евристичних умінь:

1) уміння визначати загальні цілі та знаходити шляхи їх досягнення («Складіть розповідь про еволюцію слова «житло» і його поняття в розвитку суспільства» (вправа 251));

2) уміння знаходити способи вирішення проблем творчого та пошукового характеру («Запишіть текст, вибираючи потрібний за змістом і стилістичним забарвленням синонім. Свій вибір аргументуйте» (вправа 241));

3) уміння використання різні способи пошуку, збору, оброблення, аналізу, організації, передачі та інтерпретації інформації відповідно до комунікативних

та пізнавальних завдань (*«Поясніть лексичне значення слів, скориставшись словником іношомовних слів»* (вправа 235));

4) уміння використовувати знаково-символічні засоби подання інформації для створення моделей об'єктів і процесів, що вивчаються, схем вирішення навчальних та практичних завдань (*«Підготуйте інструктаж для пояснення слів»* (вправа 228));

5) уміння порівнювати, аналізувати, синтезувати, узагальнювати, класифікувати за родо-видовими ознаками, встановлювати аналогії та причинно-наслідкові зв'язки, будувати міркування (*«Розподіліть пари слів за типами омонімів»* (вправа 233));

6) уміння формулювати власну думку та аргументувати свою думку (*«Яких слів в українській мові більше – однозначних чи багатозначних? Чому»*).

Отже, проаналізувавши матеріал вправ із лексикології, можна дійти висновку, що більшість лексичних вправ носять репродуктивний характер, лише деякі завдання дозволяють організувати роботу з учнями, спрямовану на формування евристичних умінь. З усіх умінь, що мають евристичний характер, у вправах реалізовані лише вміння виявляти проблему та знаходити способи її розв'язання, а також уміння, що передбачають самостійний пошук інформації з метою доказу чи спростування фактів.

В останні роки евристичне навчання викликає значний інтерес з боку учених та вчителів-словесників. З огляду на це основним завданням сучасної освіти є навчання школярів спеціальним знанням та формування у них загальних умінь та навичок, необхідних для евристичної діяльності.

У зв'язку з цим виникає потреба організувати уроки української мови таким чином, щоб за допомогою евристичних технологій сформувати мовну особистість, що виявляє зацікавленість до предмета з метою ґрунтовного вивчення мови.

Відомі українські лінгводидакти, вчителі-словесники порушують проблему формування евристичних умінь у школярів на уроках української мови.

На важливу роль евристичної бесіди як засобу формування пізнавальної активності учнів вказував О. Беляєв [3]. Дослідниця С. Лукач запропонувала методику вивчення матеріалу за допомогою евристичної бесіди та довела ефективність її використання на уроках [49].

У публікаціях Л. Галаєвська порушила проблему використання методів активного навчання, зокрема евристичних, з'ясувала їх специфічні ознаки. Дослідниця акцентує увагу на евристичних технологіях, вказує на переваги та особливості їх упровадження на уроках української мови.

Л. Галаєвська визначає діалогічність як особливість евристичних методів, окреслює їх роль у гармонійному розвитку мовної особистості. На думку дослідниці, систематичне використання на уроках евристичних методів забезпечить розв'язання актуальних освітніх завдань, зокрема розвиток аналітичного мислення, здатність самостійно приймати рішення, формування почуття відповідальності за свої вчинки, стимулювання ініціативності учнів в освітньому процесі [13].

У статті «Використання сучасних методів під час роботи над переказами текстів різних типів і стилів мовлення» Л. Філоненко порушує питання використання актуальних методів навчання української мови. Науковець досліджує можливості провадження в мовну освіту когнітивних методів (метод символічного бачення, метод смислового бачення, метод порівняння, метод евристичних запитань) та креативних (метод нейролінгвістичного програмування, метод придумування) під час роботи над переказами [89, с. 11]. Л. Філоненко наголошує, що на сучасному етапі затребуваними є евристичні методи навчання, що здатні сформувати свідому національно-мовну особистість.

У статті Н. Могили «Система інноваційних методів як засіб реалізації диференційованого навчання» запропоновано інноваційні методи навчання мови, зокрема евристичні, що спрямовані на розвиток критичного мислення на всіх етапах навчання: актуалізації, усвідомленні змісту та рефлексії. Ураховуючи досвід зарубіжних учених, науковець подає опис евристичних

методів («розумовий штурм», «передбачення», «гронування») тощо на уроках української мови [57].

Н. Солодюк у публікації «Особливості функціонування інтерактивних методів на уроках української мови в старших класах» характеризує такі види інтерактивних методів навчання української мови, як методи колективно-групового навчання («мікрофон», «мозковий штурм», «експрес-опитування»); методи кооперативного навчання (робота в групах, у парах, діалог, «акваріум», «карусель», «спільний проєкт»); методи ситуативного моделювання (імітаційні ігри); методи дискусійних питань («прес», «займи позицію», «зміни позицію», дискусія, «ток-шоу») [86, с. 6-9].

У праці «Сучасний урок української мови» М. Пентилюк та Т. Окуневич розглядають питання методів навчання відповідно до сучасних технологій інтерактивного, розвивального, особистісно орієнтованого й диференційованого навчання. Автори статті детально описують сучасні евристичні методи, а саме: дискусія, передбачення, «доповідач – респондент», «позначки», щоденники подвійних нотаток, малюнкове письмо, рольова гра, «розумовий штурм», «гронування», «сенкан» тощо [67, с. 57-64, с. 100-108].

С. Караман також приділяє увагу евристичним методам, що реалізуються за допомогою дискусії, рольової гри, моделювання, методу кейса та є важливими засобами інтенсифікації й оптимізації освітнього процесу. Учений акцентує увагу на технологічному підході до застосування такого виду методів [56, с. 130-132].

У праці «Як навчати школярів мовленнєвої діяльності» Т. Донченко зазначає, що необхідно впроваджувати у процес навчання пошукові, евристичні методи пізнання, які активізують пошукову діяльність школярів, розвивають творчий підхід до вирішення пізнавальних завдань, серед яких панівне місце повинно належати завданням, спрямованим на розвиток насамперед мовних здібностей та мовної інтуїції учнів [23, с. 233].

До активних методів навчання О. Потапенко відносить евристичне спостереження, смислове бачення, конструювання, порівняння, моделювання,

метод творчої реалізації [55, с. 81-122].

На зламі ХХ – ХХІ ст. у теорії і практиці навчання української мови здійснюється активний пошук інноваційних методів із метою діалогічної взаємодії вчителя й учнів, методів, які враховують надбання інших галузей – психології, психолінгвістики та психотерапії. Найбільшого застосування набули такі, як метод створення ситуації успіху, клоуз-тести, метод асоціацій, метод нейролінгвістичного програмування, комп'ютерні методи щодо.

Розглянувши сучасні методи навчання, які розроблені відомими лінгводидактами чи вчителями-методистами О. Біляєвим, В. Мельничайком, М. Пентилюк, С. Караманом, Т. Донченко, О. Потапенком та ін., можна констатувати, що вони зробили вагомий внесок у розв'язання проблеми провадження евристичних технологій, проте це питання потребує подальшого вивчення.

З метою з'ясування стану та готовності педагогів до впровадження евристичного навчання було проведено анкетування серед учителів Миропільського ліцею Миропільської сільської ради Сумського району Сумської області (додаток А).

Учителі на перше запитання *«Як Ви розумієте термін «евристичне навчання»?»* дали такі відповіді: *«Це навчання, активно спрямоване на самостійне здобуття учнями знань»*, *«Це нова форма навчання, у якій знання не даються в готовому вигляді»*, *«Це навчання, що передбачає засвоєння нових знань за допомогою постановки проблемного питання»*, *«Це технологія нового типу, введена з метою підвищення рівня знань учнів»*, *«Це метод відкриття нових знань школярами»*, *«Це інноваційні методи навчання»*, *«Це робота в парах і підгрупах на уроках»*.

У відповідях учителів помітили, що не всі розрізняють поняття *«інтерактивне навчання»* та *«евристичне навчання»*. Наприклад, деякі педагоги зазначили, що евристичне навчання – це *«сучасні способи взаємодії всіх учасників освітнього процесу, у якому здобувачі освіти активно залучаються до роботи на уроці»*. 80% опитаних учителів наголосили на активній взаємодії

учасників навчання, на «здатності учнів до взаємодії та діалогу». 20% вчителів дали більш повне визначення поняттю евристичному навчанню, охарактеризувавши як «технологію, що побудована на сукупності логічних прийомів і методичних правил теоретичного дослідження та знаходження істини», «метод навчання та пошуку істини, що забезпечує розвиток в учнів активності та винахідливості».

Із відповідей учителів на друге запитання анкети *«Чи часто ви використовуєте технології евристичного навчання?»* дізналися, що лише 60% опитаних використовують ці технології. Інші ж педагоги (40%) відзначили, що евристичне навчання не є поширеним у їхній практиці.

Відповідаючи на третє запитання анкети *«Які ви використовуєте евристичні методи навчання?»*, учителі вказали на такі: «когнітивний метод навчання» (30%), «креативні методи навчання» (50%), «діяльнісні методи навчання» (20%). Деякі вчителі вказали на «мультимедійні методи навчання», «групову роботу», проте не всі зазначені педагогами методи можна віднести до технологій евристичного навчання. Помилково відносили вчителі до евристичних технологій використання на уроках відеосупроводу, мультимедійних пристроїв.

На четверте запитання *«Чи достатньо методичної літератури щодо використання інтерактивних технологій навчання?»* більшість опитаних вказали на недостатність методичної літератури щодо впровадження евристичного навчання. Тільки 10 % учителів зазначили, що «ознайомлені з психолого-педагогічною та методичною літературою про евристичні технології навчання». Лише два вчителі зазначили, що здійснюють пошук літератури в фахових журналах зі свого навчального предмета. Чотири педагоги зазначили, що в посібниках широко відображено теоретичний аспект проблеми, але недостатньо розробок уроків, у яких використовуються евристичні методи. Отже, більшість опитаних (60 %) зазначили в анкеті, що цій проблемі не приділяється належна увага. 30 % учителів вважають за необхідне проводити більше семінарів, круглих столів чи тренінгів із метою ознайомлення з

практикою впровадження цих технологій.

Із відповідей на п'яте запитання анкети *«Чи багато часу ви витрачаєте на підготовку уроку з використанням технологій евристичного навчання?»* дізналися, що 80% вважають, що евристичні уроки вимагають багато часу на їх підготовку. Інші ж опитані (20%) не погоджуються з цією думкою.

На наступне запитання анкети *«Які виникають у вас труднощі під час використання евристичних методів навчання?»* вчителі дали такі відповіді: *«потребують більше часу на підготовку до уроку з використанням евристичних методів навчання»*, *«відсутність спеціальної методичної літератури щодо використання евристичних технологій»*, *«відсутність дидактичного матеріалу»*, *«відсутність розроблених конспектів евристичних уроків»*.

На останнє запитання анкети *«Як ви вважаєте, чи доцільно використовувати технології евристичного навчання на уроках?»* меншість опитуваних не дали відповідь на це питання 20%, а більша частина 80% – дали позитивну відповідь, зазначивши, що *«використання евристичного навчання допомагає учням краще засвоїти матеріал»*, *«сприяє покращенню якості освіти, дітям подобаються евристичні методи і це дає позитивний результат»*. Серед основних переваг евристичного навчання респонденти назвали такі: *«цікава форма проведення занять»* *«різноманітність видів евристичної діяльності»* *«можливість взаємодії вчителя з учнями під час евристичного спостереження»* *«практична орієнтованість знань на уроках»*, *«емоційна насиченість уроків»*. Більшість учителів виявили бажання й готовність упроваджувати евристичне навчання.

За результатами опитування можна зробити висновок, що більшість учителів не задоволені обсягом своїх знань про технології евристичного навчання, проте вони усвідомлюють їх ефективність та перспективність у формуванні ключових компетентностей учнів.

Отже, аналізуючи досвід вчителів із проблеми дослідження, стає очевидним, що питанню формування евристичних умінь у школярів на уроках української мови приділяється недостатньо уваги. Учителеві, який працює у

цьому напрямі, необхідно самостійно розробляти систему евристичних вправ і завдань.

2.2. Система вправ і завдань для формування евристичних умінь здобувачів освіти під час вивчення розділу «Лексична норма» в 10-му класі

Використання технологій евристичного навчання на уроках української мови під час вивчення лексикології зумовлено тим, що на сьогодні навчання старшокласників лексики за допомогою різноманітних методичних підходів характеризується дискретністю та формалізованістю, недостатньою пролонгованістю процесу вивчення номінативного фонду мови, неповнотою в системному описі найважливіших явищ лексичної будови мови. Виявлені проблеми мають негативний вплив на ефективність процесу вивчення української мови в цілому: учні обмежуються в можливостях розширення та систематизації отриманих знань про мову, її одиниць та категорій; базові поняття лексикології здобувачі освіти набувають не в повному обсязі. В учнів не формується цілісне уявлення про лексику як про основну підсистему мови, яка посідає центральне місце серед інших одиниць мови відповідно до своєї семантичної складності, багатовимірності та різноплановості. Аналітичні вміння розвиваються недостатньо успішно через відсутність знань про наявність різноманітних і стійких відношень між лексичними одиницями.

Розв'язання описаної вище ситуації убачаємо у впровадженні технологій евристичного навчання, що сприятиме:

- 1) розширенню понятійного апарату лексикології як системного розділу науки про мову в межах шкільного курсу української мови;
- 2) визначенню ознак та елементів системи лексичного рівня мови з урахуванням типів системних відношень між лексичними одиницями;
- 3) пріоритетності системно-функціонального підходу до вивчення

лексики української мови;

4) підвищенню практичної значущості лексичного аналізу мовних одиниць, його вдосконаленню за допомогою навчання навичкам виявлення системних відношень між лексемами;

5) удосконаленню словникової роботи та систематичному її проведенні протягом усього шкільного курсу української мови з метою формування лексичної компетентності в старшокласників.

З метою провадження технологій евристичного навчання необхідно розробити **систему спеціальних вправ і завдань**. Як відомо, у методиці навчання української мови вправа трактується як структурна одиниця організації навчального матеріалу. Але найчастіше терміни «вправа» і «завдання» взаємозамінюють, через що виникає підміна понять. Розмежуємо ці поняття.

Вправа – це повторне виконання дії з метою її засвоєння і, як наслідок, формування вміння чи навичок [56, с. 34]. Якісне виконання жодної дії неможливе без чітких інструкцій-завдань. Отже, виконанню кожної вправи має передувати певним чином сформульоване завдання. Формулювання безпосередньо залежить від типу вправи, що дозволяє нам запропонувати класифікувати завдання відповідно до різновиду вправи.

Евристичне завдання – це завдання, у результаті якого учень створює власний освітній продукт. У завданнях такого типу не передбачено єдино правильної відповіді. Евристичні завдання є відкритими, а це означає, що вони сприяють розвитку творчої діяльності. У «Короткому тестологічному словнику-довіднику» дається таке визначення **завданням відкритого типу** – це завдання, які передбачають різні варіанти виконання з урахуванням інтересів, здібностей учнів [35, с. 40].

Головними рисами евристичного завдання є такі:

1) відкритість (відповідь дається учнями самостійно, не підготовлена заздалегідь);

2) базування на творчих здібностях та ресурсах учнів;

3) наявність проблеми, що стосується учня та має відношення до предметної (метапредметної) галузі [8].

Для того, щоб запропонувати класифікацію евристичних вправ і завдань під час вивчення лексикології, необхідно описати найбільш поширені **класифікації вправ** у лінгводидактиці.

У методиці викладання мов існують різні класифікації вправ і завдань для формування мовних і мовленнєвих навичок. У нашому дослідженні будемо враховувати класифікації В. Онищука, В. Мельничайка, М. Пентилюк.

Ключовим критерієм класифікації В. Онищука є мета, ступінь самостійності та творчості учнів. Дослідник розробив класифікацію вправ, розділивши їх на чотири групи: вправи *підготовчі* (вони проводяться перед вивченням нового матеріалу та спрямовані на актуалізацію вмінь і навичок учнів), *вступні* (використовуються після засвоєння матеріалу й забезпечують осмислення понять, правил), *тренувальні* (формують мовні вміння та навички), *творчі* та *контрольні вправи* [20, с. 85].

Головним критерієм систематизації вправ із навчання української мови В. Мельничайка є характер і ступінь впливу на формування вмінь. З урахуванням цього критерію дослідник пропонує розподілити всі вправи на чотири групи: *слухово-мовленнєві* (учні на слух сприймають завдання і виконують їх в усній формі), *зорово-мовленнєві* (передбачають усні операції на матеріалі тексту, сприйнятого зором), *слухово-моторні* (письмове виконання операцій над матеріалом, сприйнятим на слух – диктанти), *зорово-моторні* (письмові роботи на матеріалі тексту) [53, с. 23].

М. Пентилюк пропонує класифікацію вправ за такими критеріями:

- 1) за формою мовлення (усні і письмові);
- 2) за змістом програмового матеріалу (фонетико-стилістичні, лексико-стилістичні, граматико-стилістичні та власне стилістичні);
- 3) за місцем їх застосування (супровідні, спеціальні, формувальні чи тренувальні);
- 4) за методикою проведення (вправи на спостереження, стилістичний

аналіз, стилістичне експериментування, конструювання й редагування);

5) за місцем виконання (класні і домашні);

6) за ступенем самостійності (колективні та індивідуальні) [64].

Ураховуючи диференціацію вправ, запропоновану В. Онищуком, В. Мельничайком, М. Пентилюк, пропонуємо таку класифікацію вправ, спрямованих на роботу із засвоєння розділу «Лексичні норми» на уроках української мови у 10 класі.

Засвоєння лексики – це засвоєння достатньої кількості лексичних одиниць, набуття уміння користуватися ними в різних видах продуктивної (говоріння та письмо) та рецептивної діяльності (читання та аудіювання), формування лексичної навички та набуття лексичних знань.

Основним критерієм класифікації вправ, спрямованих на роботу із засвоєння лексичних норм, є мета вправ з погляду етапів процесу становлення мовленнєвих умінь (*передкомунікативні та комунікативні*).

Наступним критерієм визначення видів вправ є основний вид мовленнєвої діяльності (*продуктивні та рецептивні*).

Оскільки завдання є своєрідним інструктажем та обов'язковим компонентом будь-якої вправи, воно повинно співвідноситися з типом та видом вправи. Це означає, що ми можемо запропонувати аналогічну класифікацію завдань, спрямованих на оволодіння лексичними засобами спілкування.

Ураховуючи специфіку магістерської роботи, звернемося до класифікації евристичних завдань. Головним критерієм такої класифікації О. Хуторський називає домінуючий вид евристичної діяльності учнів та виділяє три типи евристичних завдань:

- *завдання когнітивного типу* (спрямовані на розвиток пізнавальних якостей учнів),
- *завдання креативного типу* (засновані на творчих якостях учнів)
- *завдання організаційно-діяльнісного типу* (стосуються умінь та навичок самоорганізації учнів) [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

З урахуванням цієї класифікації представимо типологію евристичних

вправ (таблиця 2.2.1)

Таблиця 2.2.1

Класифікація евристичних вправ із лексикології

Види евристичних вправ із лексикології			
Тип завдань	Передкомунікативні		Комунікативні
Вид завдань	Продуктивні		Рецептивні
Група завдань	Когнітивні	Креативні	Організаційно-діяльнісні

Метою запропонованих вправ є забезпечення цілісності сприйняття й усвідомлення лексики української мови учнями як складного синтезу одиниць мови, пов'язаних зі стійкими відношеннями. Системоутворювальна основа якісного перетворення змісту шкільного курсу лексики дозволить сформувати в учнів розуміння лексики української мови як системи, що складається з мовних одиниць, функціонально об'єднаних в єдине ціле, що відповідає потребам сучасної освітньої політики країни та запиту суспільства на лексичну компетентність.

Когнітивні вправи спрямовані на формування когнітивних (пізнавальних) умінь, пізнання мовних явищ, мовної системи української мови, розуміння причин мовних явищ тощо.

Когнітивні вправи можна реалізувати за допомогою когнітивних методів навчання:

1. Метод емпатії (метод власної аналогії), який дозволяє поставити себе на місце досліджуваного об'єкта. Отже, пізнання явища чи предмета відбувається зсередини, змінюється парадигма сприйняття. Метод емпатії спрямований на розвиток уяви, на стимулювання творчих здібностей людини. Наприклад, учитель може поставити такі запитання:

- *Якби ви належали до пуристів (борців за чистоту мови та мовлення), які ви б запропонували власне українські відповідники чи придумали власні слова до таких запозичених лексем: **селфі, кавер, чизкейк, акаунт, комп'ютер, пазли, вебінар.***

2. Метод смислового бачення пов'язаний із попереднім методом й передбачає зосередження уваги учнів на мовних явищах, що дозволить їм усвідомити першопричину об'єкта (чи явища), у якому міститься ідея, прихована основа об'єкта. Аналогічно методу емпатії необхідно формувати в школярів відповідний настрій, чуттєво-мисленнєву пізнавальну діяльність. Учитель може запропонувати учням певні запитання:

- *Яка причина неправильного вживання слів-паронімів?*
- *Калькування – це один із засобів запозичення чи лексична помилка?*
- *Для чого нам потрібні знання про лексичні норми української мови?*

3. У методі **символічного бачення** символ представлений як відображення дійсності, як засіб спостереження та пізнання світу. Суть цього методу полягає в тому, що учень має знайти чи побудувати зв'язок між конкретним об'єктом (словом) та його символом.

Тільки після виконання цих умов, а саме: визначення характеру відношень символу та слова (об'єкта), учитель повинен запропонувати учневі поспостерігати за мовним явищем для досягнення мети, а саме: розглянути та зафіксувати символ за допомогою різних форм, наприклад, знакової, графічної, словесної. Важливим етапом у цьому процесі буде інтерпретація учнями створених «символів». Наприклад, переконливою буде робота з уривком ліричної пісні, який слугуватиме для учнів наочним прикладом:

*Ой зійди, зійди, та зіронько, та й вечірня,
 Ой вийди, вийди, та дівчино моя вірня,
 Рада б зірка зійти – чорна хмара наступає,
 Рада б дівка вийти, так матуся не пускає.
 А зіронька зійшла, усе поле освітила,
 А дівчина вийшла, козаченька звеселила.
 Освітила поле дрібними зірочками,
 Звеселила парня чорними брівочками...*

У процесі роботи з ліричним текстом учні помічають, що постають паралельно дві картини: на одній – зірка на небі, яку закриває темна хмара, на

другій – зажурена молода дівчина, яку мати не пускає гуляти. Характер подій, що відбувається між природними явищами, переноситься на стосунки між людьми. Справа в тому, що слово зірка має два значення: перше – пряме („зірка – небесне світило”); друге – переносне (“зірка – молода дівчина”). Отже, зірка – слово-символ.

Для засвоєння отриманих знань, учням можна запропонувати на уроці виконати вправи такого типу.

Прочитайте речення. Найдіть у них слова із символічним значенням. Поясніть, з якою метою використані слова-символи в цих реченнях.

1. Дівочий голос долітав ласкавий, як біла чайка з синіх берегів (М. Рильський).

2. Прокиньсь, моя ластівко (Т. Шевченко).

3. Як горе, мов терен, всю душу поколе, коли одцуралось тебе вже усе... (О. Афанасьєв).

4. Золота! – не тільки під землею, – золота! – у кожного в душі (П. Тичина).

5. Молодички аж з реготу падають, а самі то одна, то друга додають такого перцю, що замалим гори не регочуть (Г. Хоткевич).

Прочитайте речення. Виділені загальноживані слова замініть словами-символами із довідки, не порушуючи лексичної цілісності речення. Пояснити, як дібрані слова зміцнюють опис.

1. Дехто ще вірив у щасливу **долю** при своєму народженні (І. Вільде).

2. **Дівчина** ти моя, без тебе мені і життя немає (Нар. казка).

3. Любка росла, як у садку **дерево** (І. Нечуй-Левицький).

4. Була б, певно, за Василем і була б господинею. А то, бач: як птаха та – без пристановища, без притулку (Панас Мирний).

5. Ніхто вже не стрічатиме мене тебе, мій **сину** ясний, окрім мене, стара! (Марко Вовчок).

6. 6. Якась **тварина** винишпорила, що в листі друковане, і мене кличуть на пошту, щоб одкрити при мені листи (М. Коцюбинський).

Слова для довідок: зозуля, сокіл, вишня, зірка, собака, голубка.

4. На уроках української мови доцільно застосовувати **метод порівняння**. Він необхідний для зіставлення думок учнів із тими, які були сформульовані вченими. Такий метод буде ефективним під час вивчення теми «Пароніми». На етапі закріплення вивчених знань можна запропонувати учням завдання такого характеру:

Ознайомтеся зі словами. Співвіднесіть слова з правого стовпчика зі словами з лівого стовпчика та складіть словосполучення. Наведіть факти для підтвердження гіпотези. Зробіть висновок.

Громадський	Лірика
Громадянський	Особа
Батьків	Співробітництво
Батьківський	Армія
Ефектний	Голос
Ефективний	Жест
Дійовий	Комітет
Діючий	Думка

5. Метод евристичного спостереження ґрунтується на спостереженні як цілеспрямованому особистісному сприйнятті учнями різних об'єктів. Цей метод є джерелом знань учня, способом їх здобуття, його можна віднести до евристичних методів навчання. Учні, які здійснюють спостереження, одержують свій власний результат, що містить: а) інформаційний результат спостереження; б) застосований спосіб спостереження; в) комплекс особистих дій та відчуттів, що супроводжували спостереження.

Ступінь творчості учня під час спостереження визначається новизною отриманих результатів. Під час спостереження здобувачі освіти бачать різні особливості об'єкта, видобувають інформацію та конструюють нові знання. Цей процес має або спонтанний характер, якщо педагог не організує його, або цілеспрямований – у разі застосування педагогом спеціальної методики

навчання спостереження. Мета цього методу – навчити здобувати та конструювати знання за допомогою спостережень. Наприклад, під час вивчення теми «Типи словників» можна організувати таке евристичне спостереження:

• **Прочитайте текст і виконайте завдання:**

Нераціональне використання землі призвело до деградації багатьох цінних екосистем та втрати незамінного біорізноманіття. У ній же є більш ніж 1500 наземних видів, які перебувають у списку зникаючих, і ця тенденція не показує жодних ознак уповільнення. Варто розуміти, що ресурси, необхідні нам для життя, не беруться з повітря, а надаються багатством різноманітних екосистем: виробництво кисню, природна фільтрація води, кругообіг поживних речовин та запилення – усе це результат роботи складного механізму живої природи, у якій людина лише одна з ланок. Тому втрата біорізноманіття внаслідок деградації довкілля ставить під загрозу і наше людське життя. З цієї причини збереження та підтримання природного багатства має вагомe значення для всіх живих організмів.

А. Яке лексичне значення виділених слів?

Б. У якому словнику можна знайти відповідь на це запитання – фразеологічному, тлумачному чи орфографічному?

6. Метод дослідження ґрунтується на виборі об'єкта дослідження – культурологічного, наукового, словесного, знакового чи іншого. Учням пропонується самостійно досліджувати об'єкт чи мовне явище за таким планом: мета дослідження – план роботи – факти про об'єкт дослідження, нові факти – питання і проблеми – версії відповідей, гіпотези – рефлексивні судження, усвідомлені способи діяльності та результати – висновки. Виконавши послідовно всі ці кроки, учень неминуче отримує свій власний освітній результат. Педагог допомагає збільшити обсяг та якість такого результату. Досягається це шляхом систематичного повторення алгоритмічних етапів дослідження. Наприклад:

• Що поєднує подані слова? Яке із них зайвие Сформулюйте проблему та гіпотезу. Визначте мету та завдання. Знайдіть способи вирішення

цієї проблеми. Доведіть або спростуйте припущення. Визначте подібність та відмінності даних слів. Сформулюйте визначення поняття. Зробіть висновок.

Джерело, основа, початок, осередок, начало.

- Прочитайте слова та визначте, чи всі вони багатозначні? Сформулюйте проблему та гіпотезу. Визначте мету та завдання. Знайдіть способи вирішення цієї проблеми. Наведіть необхідні факти та доведіть своє припущення. Зробіть висновок.

Зуб, голка, носик, спинка, ніжка, ручка.

7. Метод помилок передбачає зміну усталеного негативного ставлення до помилок. Помилка розглядається як джерело протиріч, винятків із правил, нових знань. Увага до помилки зумовлена не тільки необхідністю її виправлення, а й з'ясування її причин, способів отримання. Знаходження взаємозв'язків помилки з правильним слововживанням стимулює евристичну діяльність учнів, веде до розуміння відносності та варіативності будь-яких знань. Наприклад:

- Виконайте вправу «Знайди лексичну помилку»:

Стан хворого задоволений. Посольство Японії в Україні засвічує свою повагу і має честь повідомити про Програму надання грантів... Посольство також висловлює прохання уважно познайомитись з умовами договору;

- Знайдіть лексичні помилки та подайте правильні українські відповідники кальок:

Грошовий перевод –	Другим разом –
Викинути мусор –	Напасти на слід –
На слідуочий день –	Втратити свідомість –
Лишний білет –	Обезболююче лікарство –
Цікаве міроприємство –	Грузовик –
Співставляти факти –	Заключити угоду –
Згідно до планів –	Думки співпадають –

8. З метою реалізації **методу гіпотез** учням пропонується певне завдання, наприклад, сформувані різноманітні варіанти відповіді на поставлену вчителем проблему чи питання. Учні повинні запропонувати початкові міркування чи погляди на проблему, сформувані різноманітні підходи до створення гіпотез. Варто звернути увагу на логіку та інтуїцію учнів, їх здатність до чіткого формулювання своїх відповідей. Цей метод можна реалізувати під час вирішення прогностичних завдань типу «Що станеться, якщо...».

Цей метод можна використати для актуалізації знань, учням пропонуємо поставити різноманітні питання, які будуть змушувати їх розмірковувати. Наприклад, на уроці української мови під час вивчення теми «Слова іншомовного походження» у 10-му класі можна поставити питання: «Будь ласка, подивіться на дошку, як ви думаєте, на яку тему сьогодні у нас буде урок?» Перед тим, як було поставлено питання в класі, заздалегідь на дошці записані слова іншомовного походження: *дайджест, коверсія, ексклюзивний, суверенітет, рейтинг, лімітувати, консенсус*. Учні висловлюють свої гіпотези.

Креативні вправи забезпечують розвиток креативних (творчих) якостей – уяви, гнучкості розуму, чуйності; розкутість думок та почуттів, прогностичність; наявність власної думки та поглядів. Креативні вправи спрямовані на створення власних освітніх продуктів. Такі вправи базуються на 1) нелогічних діях учнів, що мають інтуїтивний характер («мозковий штурм», «метод передбачень» тощо); 2) виконанні алгоритмічних дій та інструкцій (методи синектики, морфологічної скриньки), основною метою яких є побудова логічної опори для створення учнями освітньої продукції.

Креативні вправи можна реалізувати за допомогою таких методів:

1. Метод вигадкування – це спосіб створення невідомого учням раніше продукту внаслідок певних розумових процесів. Метод реалізується за допомогою наступних прийомів: а) заміщення якостей одного об'єкта якостями іншого для створення нового об'єкта; б) відшукування якостей об'єкта в іншому середовищі; в) зміна об'єкта і опис властивостей нового, зміненого об'єкта. За

допомогою методу вигадування можна створити невідому лексичну одиницю, мовне явище в результаті розумових дій. Цей метод може бути реалізований за допомогою деяких прийомів, наприклад:

- Спробуйте вигадати власне українські слова на позначення сучасних технологій та технічних новинок, які з'явилися в нашому житті.
- Запропонуйте свою версію походження висловлювання «мама мія» («mamma mia»)? Як ви гадаєте, з якою мови походить це словосполучення. Перевірте свою версію за тлумачним словником. Яким словником ви скористаєтеся?

2. Метод «Якщо ...» можна використовувати на різних етапах уроку української мови. Учитель пропонує учням розповісти чи відтворити картину того, що станеться в мові, якщо в мовній системі щось кардинально зміниться, наприклад:

- Якщо зникнуть всі іншомовні слова....
- Якщо не буде в українській мові слів-синонімів....
- Якщо зникнуть слова-антоніми....
- Якщо не буде словників....
- Якщо не буде в українській мові емоційно-зabarвленої лексики...
- Якщо зникнуть вульгаризми, арготизми....

Коли учні виконують подібні завдання, то активізується розумова діяльність, розвивається уява, що дозволяє набагато краще усвідомити мовні явища та зв'язки між ними. Цей метод є досить ефективним, оскільки дозволяє здобувачам освіти розмірковувати над питаннями та дає можливість висловити свою думку.

3. До евристичного навчання української мови також належить **метод моделювання**. Сутність цього методу полягає в тому, що учням необхідно створити модель певного мовного явища з використанням творчості. Метод моделювання є фундаментом для розуміння нового матеріалу.

Моделювання є специфічним засобом засвоєння як практичного, так і

теоретичного матеріалу. Саме через моделювання здійснюється виділення та фіксація внутрішніх відношень між явищами, що вивчаються. Модель – завжди перехідна ланка між теорією, абстрактним мисленням і реальністю, тому навчання моделювання, розуміння його сутності у процесі пізнання дійсності сприяє розвитку логічної пам'яті, розумової діяльності учнів.

Для того, щоб учні опанували моделюванням як методом наукового пізнання, недостатньо лише ознайомитися з науковим трактуванням понять «модель» і «моделювання», демонструвати процес моделювання окремих явищ і процесів, потрібно, щоб учні самостійно створювали моделі, самі вивчали будь-які явища за допомогою моделювання.

Моделювання – це складна діяльність, у якій виділяються такі складники:

- попередній аналіз матеріалу;
- перетворення реальності чи тексту на знаково-символічну мову;
- робота з моделлю або її перетворення;
- співвідношення результатів, одержаних у моделі, з реальністю.

Кожен зі складників має свій операційний компонент, спеціальні засоби, які мають стати предметом для засвоєння учнів.

Можливості такого дієвого оволодіння моделюванням є й у шкільному курсі української мови. Наприклад, після вивчення синонімів, омонімів, антонімів і паронімів можна запропонувати завдання «Побудувати модель лексико-семантичної системи української мови».

4. Одним із найцікавіших є метод мозкового штурму, його суттю є отримання найбільшої кількості ідей внаслідок чого учасники обговорення звільняються від стереотипного мислення. Першим етапом цього методу є розминка, під час якої відбувається швидкий пошук відповіді на питання, вона має тренувальний характер. Після цього знову конкретизується завдання та нагадуються принципи обговорення. Усі учні можуть висловлюватися, представляти ідеї, що виникли, доповнювати і конкретизувати їх. До кожної групи приєднується експерт, завданням якого буде фіксація ідей, які висувуються учнями. «Мозковий штурм» може тривати від 10 до 15 хвилин, для

проведення «штурму» мають бути запропоновані питання, які потребують нестандартного вирішення.

Під час мозкового штурму забороняється критикувати ідеї учнів, навпаки, необхідно схвалювати їхні думки та підтримувати невимушену ситуацію. Далі в групах відбувається систематизація ідей та об'єднання їх за загальним ознаками. Після виконаної роботи учні починають розглядати різноманітні перешкоди до реалізації відібраних ідей, відбувається оцінка критичних зауважень та вибираються ідеї, які не піддавалися критиці.

Наприклад, з метою організації мозкового штурму під час вивчення лексикології можна запропонувати учням такі питання:

- Чому в слові може бути кілька значень?
- Яким є характер зв'язку між значеннями багатозначного слова?
- Чи всі вторинні значення багатозначного слова переносні? Чи може у слова бути кілька прямих значень?
- Чим омонімія відрізняється від багатозначності?
- Назвіть основні ознаки слів-синонімів?

Одним із поширених прийомів є **виклад різних поглядів** на одне й те ж питання. Наведемо приклад використання цього прийому.

- Прочитайте думки вчених-лінгвістів про запозичення.

«Слова не тільки шліфувались, але й частково зникали в силу різних обставин. Якщо поняття, що називалися цими словами, залишаються у концептуальній картині світу, їх замінюють новими словами, взятими з цієї ж або з інших мов. Такі запозичення компенсують втрачені слова» (В. Сімонок).

«Англiцизм, як i будь-яке iнше запозичене слово, доречний, якщо вiн позначає поняття, що з рiзних причин ще не назване засобами української мови або в нiй вiдсутній рiвновартiсний вiдповiдник, за наявностi ж у мовi питомих або запозичених термiнiв, що прижилися в мовi, англiцизми сприяють «вимиванню» власне мовних термiнiв» (В. I. Пiлецький).

- З яким із них ви згодні, а може, не згодні з жодним? Чи можна уникнути

запозичень? Чи погодитеся ви з думкою, що запозичення задовольняють розумові потреби людини, допомагають їй глибше зрозуміти щось, висловити свою думку, що запозичення заповнюють порожні клітини в тій чи іншій мовній картині світу?

Учитель може спонукати учнів робити порівняння, зіставлення, узагальнення, висновки. Наведемо приклад такого завдання.

• *Заповніть порожні стовпчики таблиці. Зробіть висновок про невідповідність значень мовних зразків в українській та німецькій мовах.*

Слово – мовний стандарт	Значення мовного зразка в німецькій мові	Значення мовного зразка в українській мові
Свиня	удача, багатство і процвітання	
Ведмідь	символ Берліна	

Під час вивчення теми «Слово і контекст» із метою ознайомлення старшокласників із мовними еталонами та символами можна запропонувати таке завдання: серед поданих слів знайти мовний символ або еталон. У процесі аналізу переносних значень учні коментують свій вибір. Запропонована методика може охоплювати низку цікавих вправ. Наприклад, на уроці повторення та закріплення знань із теми «Лексика» учням пропонується написати заклинання з використанням мовних символів та еталонів.

На методі мозкового штурму ґрунтується **метод синектики**, який полягає в побудові аналогій, наприклад, образних, словесних чи особистих, а також на асоціаціях та інверсії. Спочатку відбувається обговорення загальних ознак та проблем, які висуваються, формулюються відповідності, необхідні для розуміння виявлених проблем, шукаються альтернативи та нові аналогії, після чого переходять знову до проблеми. Можуть бути використані прямі аналогії, суб'єктивні, символічні та фантастичні. Цей метод здатний занурити школярів у мовне явище, що вивчається. Наприклад, для активізації пізнавальної

діяльності вчитель може запропонувати учням уявити себе іноземцями, які приїхали до України, і подивитися іншими очима на звичні явища. Думки, відчуття, що народжуються, і є евристичним освітнім продуктом учня.

5. Метод «Гронування» є засобом стимулювання мисленнєвої діяльності школярів. Характеризується спонтанністю, звільненою від будь-якої цензури, графічним прийомом класифікації матеріалу. Думки не нагромаджуються, а «гронуються», тобто розташовуються в певному порядку. Такий метод можна використовувати під час вивчення теми «Багатозначні слова», коли пропонується вчителем багатозначне слово, навколо якого учнями записуються слова, що асоціюються з ним. Кожне слово утворює нове ядро, яке викликає подальші асоціації. Отже, створюються асоціативні ланцюжки, взаємопов'язані поняття учні поєднують лініями.

6. Метод морфологічної скриньки (метод морфологічного аналізу) належить до евристичних методів та передбачає вибір можливих рішень для окремих складників завдання. Цей метод використовується для створення інформаційної скриньки та подальшої побудови визначень щодо лінгвістичних понять. Модель слугує для збирання та аналізу інформації за заданими ознаками, виявлення суттєвих та другорядних рис досліджуваного явища: скринька лексичних значень багатозначних слів; синонімічних рядів; фразеологізмів та їх значень; слів, що містять протилежні поняття; іншомовних слів; слів-неологізмів; архаїчної лексики тощо.

Під час розроблення креативних вправ учитель може використовувати низку евристичних прийомів.

Прийом висунення гіпотези.

- Що було б, якщо в українській мові були відсутні запозичення.
- Що було б, якби зникли багатозначні слова.
- Що було б, якби не було слів-омонімів.

Прийом гіперболізації.

- Придумайте максимальну кількість пестливих варіантів вашого імені.

- Доберіть якомога більше власне українських слів.
- Доберіть якомога більше синонімів до слів *завірюха*, *стежка*, *сильний*.
- Доберіть якомога більше синонімів-фразеологізмів до сталого виразу *молоти язиком*.

Організаційно-діяльнісні **вправи** сприяють формуванню методологічних (організаційно-діяльних) якостей – здатності усвідомлювати цілі навчальної діяльності та вміння їх пояснювати; уміння поставити мету та організувати її досягнення; здатності до нормотворчості; рефлексивне мислення; комунікативні якості. Організаційно-діяльнісні завдання представлені значною кількістю окремих методів, які об'єднані в групи:

1. Метод учнівського цілепокладання – це вибір учнями цілей із тих, що були запропоновані вчителем. Здобувачі освіти класифікують цілі та деталізують їх; вони обговорюють цілі, обмірковують, як їх можна реалізувати та досягти. Також учні можуть самостійно конструювати цілі, але їм необхідно запропонувати алгоритм дій; скласти власні таксономії цілей та завдань; співвіднести індивідуальні та колективні цілі. Цей метод використовується на кожному уроці, оскільки учні самостійно повинні ставити цілі та завдання, які хочуть досягти.

2. Метод учнівського планування передбачає планування власної освітньої діяльності на певний період часу, наприклад, урок, тиждень, місяць, також можна скласти планування на тему уроку, розділу або творчого проєкту. План може бути складений у письмовій чи усній формі, він має позначити основні етапи та види діяльності учня щодо реалізації поставлених цілей. Під час роботи план може змінюватися, а учень наприкінці повинен провести рефлексію планування [48]. Планування необхідне для індивідуальної роботи та для групової. Наприклад, розподіл обов'язків під час складання моделі лексико-семантичної системи української мови, а саме: хто зачитуватиме інформаційну карту, хто виготовлятиме моделі на різних етапах, хто презентуватиме роботу.

3. Метод взаємонавчання. Під час використання цього методу учні в

парах, групах або на колективних заняттях виконують функції вчителя, застосовують сукупність педагогічних методів. Метод взаємонавчання можна застосовувати під час презентації матеріалу з лексикології, коли учні повинні пояснити матеріал, який вивчили під час підготовки.

4. *Метод рецензій* необхідний для формування вміння критично оцінити освітній продукт однокласника, його усну відповідь. Метод рецензії є ефективним, необхідний при проведенні моделювання, коли при демонстрації моделі лексико-семантичної системи української мови та поясненні матеріалу, учні починали обговорювати роботу інших груп, ставити питання, виділяти моменти, які були недостатньо розкриті.

5. *Методи контролю*. Евристичне навчання докорінно змінює критерії оцінювання освітньої діяльності. Під час евристичного навчання освітній продукт учня оцінюватися за тим, наскільки продукт відрізняється від запропонованого спочатку. Метод контролю необхідний для розуміння ступеня засвоєння знань, отриманих на уроці під час вивчення розділу «Лексична норма».

6. *Метод рефлексії*. Освітнім результатом навчання є лише той, який усвідомлений учнем. Якщо ж учень не розуміє, що він робив на уроці та чому він навчився, не може чітко сформулювати способи своєї діяльності, якими він користувався, отримання результату, неспроможний позначити проблеми та знайти шляхи їх розв'язання і не може сформулювати отримані результати, можна вважати, що його освітній результат перебуває у прихованому вигляді. Метод рефлексії необхідно використовувати на кожному уроці з метою виявлення розуміння матеріалу. Наприклад, записати на аркуші асоціацію з поняттям «*Виправдані й небажані запозичення*»; намалювати сходинки успіху, де кожна сходинка – це один із видів роботи; створити синквейн за темою уроку. Також можна поставити питання учням про знання, набуті на уроці.

Розроблена методика охоплює різноманітні форми евристичного навчання: евристичний урок, евристичне занурення, проєктну діяльність, завдання з інтерпретації мовних фактів, експерименти з культурно-

маркованими одиницями, моделювання, зіставлення явищ тощо. Під час виконання вправ і завдань можуть бути використані різні евристичні методи і прийоми: коментування внутрішньої форми знаків, гіперболізації, висування гіпотези, аналізу різних поглядів. Розглянуті евристичні технології надають процесу навчання осмисленого характеру, блокують в учнів стереотип, що нова інформація не потрібна.

Методика запровадження технологій евристичного навчання є особистісно орієнтованою. Це означає, що функція вчителя зводиться до ролі організатора самостійної активної пізнавальної діяльності учнів. Діяльність вчителя спрямовано не лише на контроль знань і умінь, а насамперед на діагностику діяльності учнів. Такий підхід до навчання концентрує увагу педагога на цілісній особистості, на розвитку не лише її інтелекту, громадянського почуття відповідальності, а й духовності, творчих здібностей. Під час особистісно орієнтованого навчання вчитель враховує особливості психічного складу дитини, її характер та темперамент.

Отже, евристичні технології ґрунтуються на принципах продуктивної освіти, який указує на те, що якість освіти визначається не стільки повнотою вивчення відомої інформації, скільки рівнем та якістю створеного учнями освітнього продукту.

2.3. Методичні рекомендації щодо ефективного використання евристичних технологій на уроках української мови в старшій школі

Учитель повинен урахувати такі основні **вимоги до розроблення евристичних вправ і завдань з української мови:**

1) завдання повинні бути пов'язані з конкретною темою чи поняттям, що вивчаються на уроці української мови. Результат виконання завдання повинен відповідати внутрішнім цілям, які учень самостійно сформулював або

за допомогою вчителя щодо об'єкта вивчення;

2) в евристичному завданні не повинно бути заздалегідь відомого для здобувача освіти розв'язання, що створює можливості для активізації особистісного потенціалу та індивідуальних здібностей учнів; створення власного освітнього продукту. Учитель, складаючи евристичне завдання, може передбачити декілька варіантів його розв'язання, проте не можна обмежуватися цієї кількістю, а необхідно прагнути до пошуку різних варіантів розв'язання;

3) формулювання завдання повинно бути оригінальним та незвичним для учнів. Цікаве завдання, що дає школяреві можливість запропонувати своє нестандартне рішення, є потужним фактором мотивації в евристичній діяльності;

4) евристичні завдання, що пропонуються учням, повинні мати акме-орієнтований зміст, тобто орієнтувати школярів на досягнення свого «акме» (це завдання для проєктування «зони найближчого розвитку» акмеологічного потенціалу).

Розглянемо технологію евристичного навчання та проаналізуємо особливості організації евристичного уроку під час вивчення лексикології в 10-му класі.

Відповідно до традиційного навчання організаційні форми обираються з огляду на визначений зміст освіти. Під час конструювання уроку евристичного типу пріоритетними є цілі творчої самореалізації учнів, а потім ураховуються форми та методи навчання, що сприяють організації продуктивної діяльності учнів.

Усі форми та методи евристичного навчання мають активно впливати на зміст навчального матеріалу, видозмінюють і трансформують його. Евристичний підхід забезпечує особистісну спрямованість навчання, оскільки акцентує увагу не на тому, чому вчити, а насамперед на тому, як вчити: у центрі уваги вчителя перебуває не навчальний матеріал, а передусім особистість учня та його навчальна діяльність.

Структура планування системи занять представлено на рис. 2.3.1.

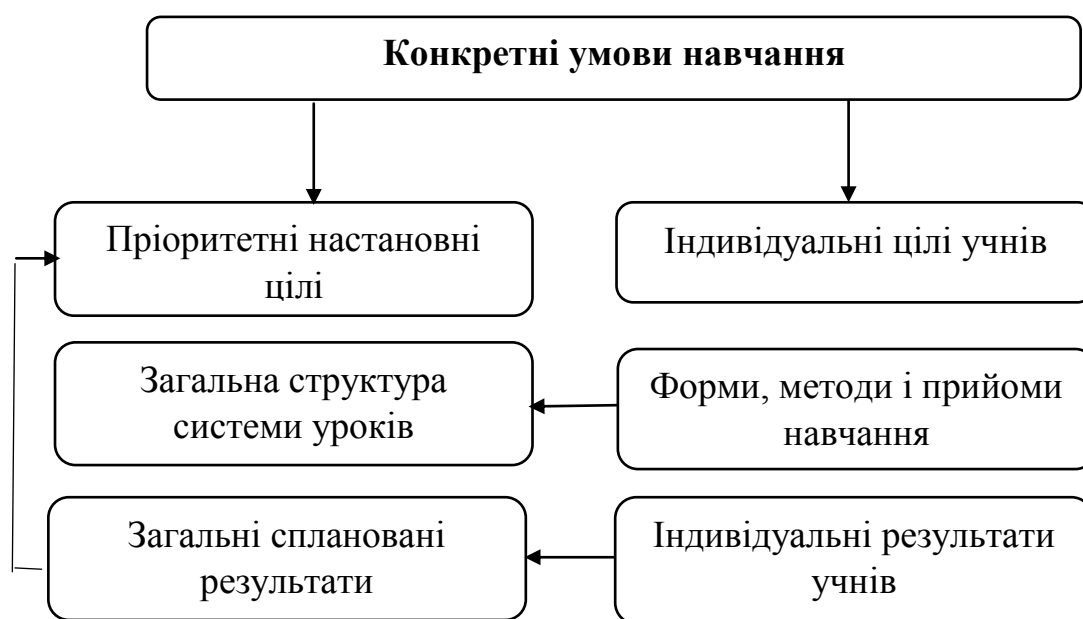

Рис. 2.3.1. Структура планування системи евристичних уроків

Зі схеми видно, що пріоритетні настановні та індивідуальні цілі формулюються відповідно до конкретних умов навчання з урахуванням основних цілей учителя та здобувачів освіти. Досягнення цілей буде залежати від оптимального вибору основної технологічної структури уроку, а також ефективних евристичних форм і методів навчання, індивідуальної програми навчання.

Варіативність уроків, що конструюються, буде досягатися за допомогою **технологічної карти навчання** – найважливішого педагогічного засобу, основна мета якого допомогти вчителю визначитися з варіативними умовами та педагогічним інструментарієм із метою конструювання вивчення мовної теми чи розділу. Карта містить сукупність навчальних цілей, основні критерії оцінювання досягнень учнів, а також форми, методи, прийоми евристичного навчання.

Пропонуємо зразок технологічної карти конструювання системи евристичних уроків (таблиця 2.3.1)

Таблиця 2.3.1.

Технологічна карта конструювання системи евристичних уроків

Технологічний блок	Основне завдання	Форми проведення
Вступні заняття	Актуалізувати особистий досвід та знання учнів для введення в тему, самовизначення та цілепокладання. Побудувати загальну та індивідуальні освітні програми за темою уроку.	Вступний семінар, вступна лекція, розроблення уроку з цілепокладання, захист учнями індивідуальних освітніх програм та ін.
Основна частина	Досягти загальні настановні цілі. Виконати основний зміст індивідуальних освітніх програм учнів, засвоїти базовий зміст теми	Урок-дослідження, проблемний семінар, групові або індивідуальні заняття, евристичне занурення, цикл евристичних ситуацій, ділова гра тощо.
Тренінг	Добудувати створені учнями освітні продукти до цілісної системи. Закріпити результати основної частини блоку. Досягти діяльних базових вимог	Семінар диференційований, семінар груповий, практикум з виконання евристичних завдань, мозковий штурм, консультація, взаємонавчання
Контроль	Перевірити та оцінити рівень досягнення поставлених цілей. Виявити зміни в особистісних якостях учнів, їх знаннях та	Захист творчих проєктів та робіт, урок-співбесіда, урок-залік, урок усного опитування, письмова контрольна робота, диктант,

	вміннях, у створеній освітній продукції	твір, рецензування, урок-самоперевірка, тестування
Рефлексія	Усвідомити основні етапи навчальної діяльності, індивідуальні та колективні результати (продукти) діяльності, проблеми та способи діяльності. Співвіднести поставлену мету з результатами навчання	Урок-анкетування, рефлексивний твір, рефлексія діяльності, індивідуальні та групові уроки-звіти, самооцінювання та характеристики учнів, підсумковий рефлексивний урок

Усі питання теми повинні вивчатися послідовно відповідно до навчальної програми. Матеріал творчо опрацьовується та засвоюється школярами поступово. Під час уроків учні виконують й обговорюють творчі роботи з вивченої теми чи розділу.

Пропонуємо матеріал теми розглядати єдиним логічним блоком, який поступово буде опрацьовуватися й на інших уроках. Учні складають і захищають власні освітні проекти на початку та наприкінці її вивчення. Діагностуванню та оцінюванню повинні підлягати насамперед зміни в учнівських роботах.

Урок-практикум із виконання евристичних вправ містить мовні експерименти, низку евристичних завдань. Відбувається своєрідне «занурення» школярів у певний вид діяльності. Освітньою домінантою виявляється діяльність здобувачів освіти, а зміст матеріалу є вторинним і варіативним.

Під час організації евристичного навчання тема повинна вивчатися диференційовано, учнів можна розподілити на групи відповідно до їхніх інтересів чи бажань, наприклад: лінгвісти-теоретики, експериментатори-дослідники, практики. Усі групи виконують завдання одночасно, але кожна – за своїм планом, розробляючи й вивчаючи тему відповідно до свого аспекту.

Періодично можуть проводитися уроки, де групи здійснюють обмін отриманими результатами, обговорюють питання та проблеми, корегують свою подальшу роботу. Для окреслення загальних настанов може проводитися лекція. Така система уроків є варіативною, оскільки спрямована на самостійний вибір учнями домінуючих видів діяльності.

Структура уроків повинна враховувати технологічні етапи як створення, так і подальшого розвитку евристичної освітньої ситуації: на перших уроках необхідно забезпечити мотивацію діяльності, постановку проблему, потім організувати індивідуальне, групове чи колективне її розв'язання, продемонструвати та обговорити отримані результати; після цього вивчити культурні й лінгвістичні аналоги, сформулювати результати, здійснити рефлексію та оцінити діяльність учнів.

Учні індивідуально чи групами обирають творчі завдання з запропонованого вчителем переліку відповідно до навчальної програми з української мови. Учні можуть писати твори, виконувати мовні дослідження, виготовляють схеми, таблиці. Регулярно проводяться уроки, на яких розглядаються основи теми, заслуховуються звіти про виконання завдань.

Вибір структури уроку дозволяє здійснювати конструювання його конкретного змісту. З цією метою використовується технологічна картка із запропонованими базами даних, із яких вибираються види діяльності, форми, методи, прийоми, засоби навчання з метою досягнення поставленої мети. Під час планування системи евристичних уроків орієнтиром для вчителя повинен бути образ передбачуваного освітнього продукту, який повинен співвідноситися з власним потенціалом учнів; зі змістом освіти й організаційними формами, які забезпечують його здобуття; із освоєнням учнем евристичних освітніх технологій.

Евристична технологія навчання повинна передбачати динаміку змін суб'єктів навчання у процесі засвоєння ними таких освітніх евристичних процесів, як цілепокладання, планування, засвоєння способів евристичної діяльності з навчального предмету, засвоєння засобів пізнання

фундаментальних освітніх об'єктів, рефлексія діяльності.

Розроблений **конспект уроку з української мови на тему «Лексичні норми сучасної української мови»** (додаток Б) передючає впровадження евристичних методів і прийомів. Були визначені цілі уроку:

Навчальна: формувати в десятикласників уміння дотримуватися у практиці мовленнєвого спілкування основних лексичних норм сучасної української літературної мови; вчити будувати своє мовлення відповідно до мовних, комунікативних та етичних норм та аналізувати власне мовлення з погляду його нормативності, доречності, доцільності; формувати вміння усувати помилки та недоліки у своєму мовленні, дотримуватися на практиці норм сучасної української літературної мови.

Розвивальна: розвивати навички співробітництва та ділового спілкування в колективі, здатності до коментування, обґрунтування своїх дій; розвивати здатність аналізувати життєві ситуації, робити висновки, приймати самостійні рішення, бути організованим та дисциплінованим; формувати та розвивати практичне творче мислення.

Виховна: виховувати дбайливе ставлення до слова, повагу до української мови.

Методи і форми навчання – евристичні («занурення в проєкт», «польотне повторення», «локалізація індивідуальних труднощів», рефлексія).

Тип уроку: урок-рефлексія.

Обладнання: словник-довідник, роздатковий матеріал, тлумачний словник української мови, словник синонімів, омонімів, паронімів.

Пропонуємо розпочати урок із **мотивації навчальної діяльності учнів**. На цьому етапі доцільно організувати роботу з висловлюванням відомого українського письменника Олеся Гончара. Після ознайомлення з ним учитель ставить перед класом запитання: *Чи погоджуєтесь ви з цим висловлюванням? Свою думку обґрунтуйте.* Після висловлених думок старшокласників учитель підсумовує важливість слів Олеся Гончара, оскільки вони стосуються кожного свідомого українця, який повинен дбати про чистоту й нормативність,

багатство і красу української мови.

Далі вчитель може запропонувати десятикласникам попрацювати з реченнями, що записані на дошці:

1. *Тридцяти шестирічну громадянку України затримали (Тридцятишестирічну громадянку України затримали).*
2. *Потрібно не проминути дороги **на право** (Потрібно не проминути дороги **направо**).*
3. *Нарешті цією проблемою хтось **зайнявся** (Нарешті хтось **узявся** за вирішення цієї проблеми)*
4. *Цей чоловік – **посторонній** пасажир (Цей чоловік – **сторонній** пасажир);*
5. *Ці ліки часто **назначають** пацієнтам (Ці ліки часто **призначають** пацієнтам).*
6. *Поставити питання стосовно Закону України «Про освіту» (**порушити** питання стосовно Закону України «Про освіту»).*

Роботу пропонуємо організувати колективну: учні усно виправляють помилки, вчитель фіксує тип помилки, використовуючи позначення (МП – мовна помилка). У 3, 4, 5, 6 реченнях допущені лексичні помилки, тобто порушено лексичні норми. Завдання вчителя – узагальнити на початку уроку все, що старшокласники знають про мовні помилки. Спільними зусиллями учні виконують завдання. Такою організацією уроку *створюється ситуація успіху*.

Наступний етап уроку – **цілепокладання (занурення у проєкт)**. Учитель акцентує увагу учнів на тому, що вони на уроці розглянуть поширені мовні помилки та розроблять шляхи їх запобігання.

Учитель повинен чітко сформулювати подальшу роботу старшокласників на уроці в групах, у процесі якої буде заповнюватиметься таблиця-проєкт.

Перед початком роботи учні пригадують **основні правила успішної проєктної діяльності**:

1. У групі немає лідерів. Усі члени групи рівні.
2. Групи не змагаються.
3. Усі повинні виявляти активність та робити внесок у спільну справу.
4. Відповідальність за кінцевий результат несуть усі члени групи, які

виконують проєктне завдання

На етапі **актуалізації опорних знань** можна використати методикау «польотного повторення» (за методикою В. Шаталова). Учитель пропонує учням продовжити фразу:

Лексичні норми – це ...

- 1) правильність вибору слова;
- 2) доречність його використання у загальноприйнятих у мові поєднаннях.

Наступний вид роботи – це заповнення таблиці «Порушення лексичних норм». Учні записують тип помилки у відповідну графу. Потім аналізується приклад, усно виправляється помилка в реченні, робиться запис із поясненням.

№	Вид помилки	Приклади помилок
1.	Нерозрізнення паронімів	Листа надіслали адресанту поштою Адресат – отримувач Адресант – відправник

Наступний етап – **робота у групах**. Щоб робота з попередження мовних помилок була продуктивною, вчитель пропонує виконати завдання у групах. Групова робота як засіб навчання співробітництву формує здатність учнів до ділового спілкування один із одним, учителем, а також сприяє розвитку міжособистісних зв'язків.

1. Нерозрізнення паронімів

Учитель: Щоб перевірити, чи вмієте ви правильно використовувати пароніми, виберіть одне із двох слів, поданих у дужках. За потреби звертайтеся до словника.

Група 1

На дорогах (ожеледь, ожеледиця)

Концертний (абонемент, абонент).

Клас (дружний, дружній)

Стиль (книжний, книжковий)

Книжка буде (у нагоді, у пригоді)

Група 2

(Особовий, особистий) рахунок.

(Прозовий, прозаїчний) життя.

(Робітничий, робочий) клуб.

(Рятувальний, рятівний) експедиція.

(Тактовний, тактичний) людина.

Група 3

(Змістовий, змістовний) доповідь.

(Дійовий, діючий) армія.

(Корисний, корисливий) справа.

(Музикальний, музичний) школа.

(Криштальний, кришталевий) ваза.

Учитель спонукає учнів до теоретичного обговорення фактів, стимулює активну участь усіх старшокласників. Учні обґрунтовують свій вибір чи незгоду з думкою інших. Результат роботи груп фіксується на дошці, потім словосполучення зачитуються вголос.

Далі вчитель пропонує попрацювати над іншим видом лексичних помилок – *лексичною несполучуваністю слів*. Вживання слова відповідно до властивого йому в літературній мові значення – важлива умова правильного мовлення. Тому під час вибору слова необхідно враховувати лексичну сполучуваність.

Учні виправляють помилки та записують приклади до стовпчика таблиці.

№	Вид помилки	Приклади помилок
2.	Лексична несполучуваність	<p>Жахливо гарний костюм (слово <i>жахливий</i> вживається у значенні <i>дуже поганий</i>, правильніше сказати: дуже гарний костюм.</p> <p>Запам'ятайте!</p> <p>Мати значення</p> <p>Грати роль</p>

Завдання: Виправте помилки, спричинені порушенням лексичної сполучуваності. (Учням пропонуються картки, у яких записано чотири речення: три – з помилками, пов'язаними з порушенням лексичної сполучуваності, одне – правильно. Результат роботи груп фіксується на дошці).

Група 1

1. Бажання зробити рекорд змушувало багато тренуватися.
2. Автор збільшує враження про героя.
3. У вікно зазирнула дівчина, обличчя якої було вкрито ластовинням.
4. Література грає дуже велике естетичне значення.

(Помилки в 1, 2, 4 реченні).

Група 2

1. Учителі нашої школи постійно підвищують свій світогляд.
2. У голові в нього метнулася думка про втечу.
3. Діти страшенно зраділи.
4. Він був сповнений віри в нашу перемогу.

(Лексична сполучуваність порушена в 1-3 реченнях).

На уроці доцільно приділити увагу **помилкам під час використання слів іношомовного походження**.

Учитель: Чи часто ви використовуєте слова іношомовного походження? Чи знаєте ви, що використання цих слів виправдане лише в тих випадках, коли запозичене слово не можна перекласти на українську мову. М. Рильський

писав: «*Без іноземних слів у культурній мові не обійтись. Але варто вживати їх тільки тоді, коли вони справді доконче потрібні – і, це вже безумовно, у властивому їм значенні...*». Запам'ятаємо це та запишемо в таблицю новий вид лексичної помилки.

Колективне виправлення помилок, запис прикладів до таблиці.

№	Вид помилки	Приклади помилок
3	Помилкове вживання іношомовних слів	Дівчина конфіденційно зізналася подругам, що змінила ім'я Катерина на Кармен, тому що останнє імпонує її зовнішності. (Слово <i>конфіденційно</i> слід замінити українським – <i>довірливо, імпонує – відповідає</i>).

Завдання для груп: Доберіть українські синоніми до іноземних слів. У разі виникнення труднощів скористуйтеся словником. Складіть із цими словами речення.

Група 1

Амбіція, вердикт, пунктуальний.

Група 2

Реставрація, флора, експорт.

Кожна група повідомляє про виконану роботу.

Наступний тип помилок, на який повинне звернути увагу вчитель, – це **вживання кальок**. Учитель акцентує увагу на тому, що в ситуації українсько-російської двомовності уживання калькованих слів є вадом. Ці слова-кальки є механічно скопійованими російськими мовними одиницями за наявності власне українських слів, тобто потреби в їхньому вживанні немає, оскільки в українській мові потрібні слова чи словосполучення вже існують.

Колективне виправлення помилок, запис прикладів до таблиці.

№	Вид помилки	Приклади помилок
4	Ненормативне вживання калюк	На рахунок роботи (щодо роботи) Приймати участь (брати участь) Задавати запитання (ставити запитання)

Важливим під час організації евристичного уроку є **етап рефлексії**, який допомагає вчителю контролювати клас, бачити, що було зрозуміло, а що ні. Не варто забувати і про те, що рефлексія – допомагає школяреві не лише усвідомити пройдений шлях, а й побудувати логічний ланцюжок, систематизувати набутий досвід, порівняти свої успіхи з досягненнями інших учнів.

У структурі евристичного уроку рефлексія є обов'язковим етапом. Вчитель виконує роль організатора, а головними дійовими особами є насамперед учні.

Пропонуємо організувати рефлексію таким чином:

- Які цілі ми ставили сьогодні?
- Який результат отримали?

(Учні називають тему і цілі уроку, етапи уроку, що найбільш сподобалися, відзначають успішні відповіді, продуктивну роботу групи. Вчитель оцінює роботу класу загалом).

- Де можна застосувати таблицю «Лексичні помилки»?

(На уроках української мови, під час написання творів і, звичайно, під час підготовки до НМТ).

- Що нового ви дізналися ?

Прочитайте висловлювання А. Бортняка: *«Я не закликаю ставати на коліна й бездумно бити перед словом поклони. Треба жити ним. А щоб життя було повноцінним, щоб воно було щедрим, як земля, і високим, як небо, слід знати своє слово, любити його, шанувати, боронити, розвивати, вкладаючи в нього свій розум, свій дух, своє сумління».*

- Яку проблему порушує поет? Що ви думаєте про майбутнє української

мови? Свою відповідь проілюструйте.

На завершальному етапі вчитель пропонує учням додому завдання: написати міні-твір «Якою буде українська мова через 10 років?».

Отже, для вивчення теми «Лексичні норми сучасної української мови» розробили структуру евристичного уроку, під час якого учні 10-го класу створювали проєкт «Лексичні помилки» за допомогою колективної та групової форм, евристичних методів і прийомів («занурення в проєкт», «польотне повторення», «локалізація індивідуальних труднощів», рефлексія).

ВИСНОВКИ

Метою нашого дослідження було розробити лінгводидактичні засади впровадження технологій евристичного навчання на уроках української мови в старшій школі. Мета була досягнута в процесі виконання магістерської роботи.

Завдання, поставлені в нашому дослідженні, були виконані.

На підставі аналізу психолого-педагогічних та методичних джерел було розкрито сутність і зміст поняття «евристичні технології».

Евристичне навчання розглядаємо як специфічний процес пізнання, спрямований на самореалізацію і творчий розвиток його суб'єктів, на основі діалогічної взаємодії педагога та учнів. У ньому діалогічна взаємодія не є жорстко детермінованою, а передбачає варіативно-ймовірний пошук.

Специфічними особливостями евристичного навчання є діалогічна взаємодія, проблемний характер та поліваріантність.

Значення *діалогу* полягає в тому, що в діалогічній взаємодії відбувається розширення позиції кожного партнера: окрім власної, що розкривається у висуванні припущення, його реалізації, оцінюванні гіпотези партнера, поступово формується позиція іншого, тобто той, хто розв'язує завдання, починає оцінювати власну гіпотезу з позиції партнера, брати участь у створенні гіпотези іншої людини, що сприяє формуванню мислення, його рефлексивних механізмів.

Сутність *поліваріантності* полягає у створенні не однієї, а кількох гіпотез під час обговорення проблеми та пошуку її розв'язання.

Ще однією особливістю евристичного навчання є його проблемний характер. *Проблемність* навчання сприяє, по-перше, формуванню в учнів необхідної системи знань, умінь, навичок, забезпечуючи високий рівень розвитку їх здібностей до самоосвіти, самонавчання; по-друге, розвиває особливий стиль розумової діяльності, дослідницьку активність, творче мислення.

Розглянувши теоретичні основи використання евристичної технології в

освітньому процесі, дійшли висновку: *евристична технологія* – це сукупність методів, прийомів і засобів навчання, що мають на меті конструювання учнем власного змісту, цілей та змісту освіти, а також процесу її організації, діагностики та усвідомлення.

У навчальному процесі застосовуються різноманітні евристичні форми організації занять, серед яких: евристичні уроки та бесіди, уроки складання завдань, конструювання понять, винахідництва, метапредметні уроки, ділові ігри, евристичні лекції та семінари, конференції, творчі роботи, рефлексивні заняття. Вираженням креативних форм навчання є евристичні занурення, наукові та творчі тижні, евристичні олімпіади, проекти й захисти.

Евристичні форми занять передбачають реалізацію відповідних *евристичних методів навчання*. Евристичні методи є системою принципів і правил, які визначають найбільш ефективні стратегії та тактики діяльності, забезпечують стимулювання інтуїтивного мислення школярів у процесі розв'язання, генерування нових ідей і водночас значно підвищують ефективність вирішення відповідної системи творчих завдань.

Відповідно до інноваційних технологій продуктивного навчання в педагогіці евристичні методи класифікують на такі основні групи:

- *когнітивні*, характерною рисою яких вважається те, що їх використання призводить до створення навчальної продукції або креативного результату. Серед когнітивних методів найбільш поширеними є такі: метод смислового, образного бачення; метод емпатії; метод евристичних запитань; метод символічного бачення; метод дослідження; метод евристичного спостереження; метод конструювання понять, правил; метод гіпотез; метод прогнозування тощо;

- *креативні* методи навчання необхідні для створення можливостей формування індивідуальних освітніх продуктів. До них належать метод «Якби...»; метод вигадування; метод аглютинації; метод образної картини; «мозковий штурм»; метод синектики тощо;

- *організаційно-діяльнісні* – метод учнівського планування; метод

рецензії; створення освітніх програм; самоорганізації навчання; взаємонавчання; метод рефлексії; метод самооцінки тощо.

З метою з'ясування дидактичних вимог щодо застосування технологій евристичного навчання на уроках української мови в старшій школі було виявлено їх наукові характеристики у різних аспектах:

1) *загальнометодологічному* – це цілісна й нелінійна система освітньої діяльності, стратегічним завданням якої є самореалізація творчого потенціалу особистості, тобто здатності створювати особистісно значущі освітні продукти (як зовнішні, так і внутрішні);

2) *історико-педагогічному* – це сучасне і прогресивне явище розвитку теорії і практики педагогічної науки, зміст і структура якої передбачає збереження й удосконалення раніше здобутого надбання – сократівсько-діалогічного, проєктного, проблемного, інтерактивного навчання, а також утвердження нових пріоритетів пізнавально-творчої та професійно-творчої діяльності здобувачів освіти;

3) *процесуально-технологічному* – це динамічна єдність компонентів діяльності (мотиваційно-цільового, проєктного, операційного, корекційного і рефлексивно-діагностичного), яка охоплює різноманітні за складністю види творчої діяльності: пошуково-евристичну, перетворювальну (реконструктивну), конструктивну та креативну.

У процесі організації евристичного навчання необхідно дотримуватися таких **основних принципів**: особистісного цільовизначення; вибору школярем індивідуальної освітньої траєкторії; метапредметних основ змісту навчання; продуктивності навчання; первинної освітньої продукції здобувача освіти; ситуативності навчання; освітньої рефлексії.

Було з'ясовано, що у процесі провадження евристичної технології вчителю необхідно враховувати:

- а) загальний рівень розвитку колективу учнів;
- б) індивідуальні й вікові особливості формування творчої сфери;
- в) особистісні риси школярів;

г) специфічні ознаки та особливості шкільного навчального курсу.

Установлено, що зміст евристичного навчання охоплює два складники:

1) *інваріантний*, який зовні пропонується та засвоюється учнями. До інваріантного компонента належать такі елементи: первинне освітнє середовище, що є необхідним для евристичної діяльності (питання та проблеми за запропонованою темою, передумови для подальшої діяльності); сукупність фундаментальних освітніх об'єктів і пов'язаних із ними проблем; культурно-історичні відповідники розв'язання освітніх проблем щодо виокремлення ключових освітніх об'єктів, освітній стандарт;

2) *варіативний*, що створюється кожним учнем у процесі навчання в результаті суб'єктивного пізнання фундаментальних освітніх об'єктів, у процесі реалізації їх особистісно значущих цілей, проблем, програм і видів діяльності.

У процесі дослідження було встановлено, що створення учнями власного освітнього продукту може здійснюватися за умови оволодіння ними креативними, когнітивними й організаційними вміннями та навичками.

Було здійснено стану досліджуваної проблеми в методиці та шкільній практиці. Формування у старшокласників пізнавальної мотивації здійснюється у процесі досягнення предметних цілей вивчення української мови. Під час узагальнення й розширення знань учнів про основні положення науки про мову реалізується основна мета програми – формування компетентного мовця. Аналіз програм з української мови для старших класів засвідчив, що постановка евристичних завдань представлена фрагментарно, наприклад: «мотивує, ставить цілі, прогнозує, здійснює контроль, коригування, рефлексію», «планує співробітництво з учителем чи однокласниками» тощо. Організація засвоєння лексичного матеріалу в чинній програмі частково має евристичний характер.

Проаналізувавши матеріал вправ чинних підручників з української мови, дійшли висновку, що більшість уміщених у підручниках лексичних вправ носять репродуктивний характер, лише деякі завдання дозволяють організувати

роботу з учнями, спрямовану на формування евристичних умінь. З усіх умінь, що мають евристичний характер, у матеріалах вправ реалізовані лише вміння виявляти проблему та знаходити способи її розв'язання, а також уміння, що передбачають самостійний пошук інформації з метою доказу чи спростування фактів.

Аналіз навчально-методичних праць, періодичних видань із проблеми дослідження засвідчив, що в останні роки евристичне навчання викликає значний інтерес з боку науковців та вчителів-словесників. З огляду на це важливим завданням сучасної освіти є формування в учнів умінь та навичок, необхідних для евристичної діяльності.

Було розроблено систему вправ і завдань, спрямовану на формування евристичних умінь здобувачів освіти під час вивчення розділу «Лексична норма» в 10-му класі.

Ураховуючи специфіку магістерської роботи, класифікували вправи за головним видом евристичної діяльності учнів та виділили три типи вправ:

- 1) *вправи когнітивного типу* (спрямовані на розвиток пізнавальних якостей учнів);
- 2) *вправи креативного типу* (засновані на творчих якостях учнів);
- 3) *вправи організаційно-діяльнісного типу* (стосуються умінь та навичок самоорганізації учнів).

Когнітивні вправи спрямовані на формування когнітивних (пізнавальних) умінь: пізнати мовні явища, мовну систему української мови, ставити питання, відшукувати причини мовних явищ тощо. Когнітивні вправи можна реалізувати за допомогою таких **методів** навчання: метод емпатії, метод смислового бачення, метод символічного бачення, метод евристичного спостереження, метод дослідження, метод помилок, метод гіпотез.

Креативні вправи забезпечують розвиток креативних (творчих) якостей – уяви, гнучкості розуму, чуйності до протиріч; розкнутості думок та почуттів, прогностичності; наявності власної думки. Вони спрямовані на створення власних освітніх продуктів. Креативні вправи можна реалізувати за допомогою

таких **методів**: метод вигадування, метод «Якщо ...», метод моделювання, «мозковий штурм», метод синектики, метод «Гронування», метод морфологічної скриньки тощо.

Організаційно-діяльнісні вправи сприяють формуванню методологічних (організаційно-діяльних) якостей – здатності усвідомлювати цілі навчальної діяльності та вміння їх пояснювати; уміння поставити мету та організувати її досягнення; здатності до нормотворчості; рефлексивне мислення; комунікативні якості. Організаційно-діяльнісні завдання представлені значною кількістю окремих **методів**: метод учнівського цілепокладання, метод учнівського планування, метод взаємонавчання, метод рецензій, метод контролю, метод рефлексії.

Було розроблено методичні рекомендації щодо ефективного використання евристичних технологій на уроках української мови в старшій школі, конспект уроку з української мови на тему «Лексичні норми сучасної української мови» для 10-го класу, у якому впроваджено евристичні метои і прийоми («занурення в проєкт», «польотне повторення», «локалізація індивідуальних труднощів», рефлексія).

Перспективи подальших досліджень убачаємо у встановленні лінгводидактичних засад упровадження інших інноваційних методів навчання у мовну освіту учнів старших класів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. Українська мова (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2018. 208 с.
2. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. 2-е вид. перероб. і доп. Київ : Вища школа, 1981. 206 с.
3. Біляєв О. М. Доказова розповідь та евристична бесіда у навчанні мови. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 8. С. 2-5.
4. Біляєв О. М. Зміст уроку мови. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 4. С. 2-6.
5. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови : навчально-методичний посібник. Київ : Генеза, 2005. 180 с.
6. Біляєв О. М. Концепція мовної освіти в Україні. *Рідна школа*. 1994. № 9. С. 71-73.
7. Бондар С. П. Модернізація методів навчання у профільній школі. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2010. № 53. С. 56-61.
8. Бурлака Я. І. Бесіда як метод навчання. Київ, 1961. 76 с.
9. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л.В.Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
10. Власова О. І. Педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Либідь, 2005. 400 с.
11. Вознюк О. В., Дубасенюк О. А. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 684 с.
12. Воробйова С. Дидактична гра в процесі навчання. *Рідна школа*. 2002. №10. С. 46-48.
13. Галаєвська Л. Методи активного навчання української мови в школі (на матеріалі синтаксису й пунктуації). *Українська мова та література в школі*. 2016. № 6. С.16-21.

14. Голуб Н. Б. Метод проектів у навчанні української мови. *Українська мова і література в школі*. 2013. №3. С. 54-59.
15. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
16. Горошкіна О. М. Лінгводидактичні засади навчання української мови в старших класах природничо-математичного профілю : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2004. 362 с.
17. Горошкіна О. М. Особливості використання інтерактивних методів навчання української мови в старших класах. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету*. 2009. № 4. С. 39-43.
18. Гулішевська М. Г. Історико-критичний аналіз поняття «евристика». *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2013. Вип. 36. С. 244-248. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Sitimn_2013_36_52 (дата звернення: 08.06.2023)
19. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2004. № 1-2. С. 5-60.
20. Дидактика: навчальний посібник. Київ: Кондор, 2005. 397 с.
21. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: Київ: Академвидав, 2004. 320 с.
22. Донченко Т. До проблеми методів навчання української мови. *Українська мова та література в школі*. 2005. № 7. С. 2-5.
23. Донченко Т. К. Як навчати школярів мовленнєвої діяльності. Київ : Молодь, 1998. 301 с.
24. Дороз В. Ф. Методика навчання української мови в загальноосвітніх закладах: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 386 с.
25. Дусавицький О. Система розвивального навчання в дзеркалі шкільної практики. *Сучасні шкільні технології / упоряд. І. Рожнятовська, В. Зоц*. Київ: Ред. загальнопед. газ., 2004. Ч. 1. С. 85-94.

26. Дяченко-Богун М. Активні методи навчання у вищому навчальному закладі. *Вісник педагогічної майстерності*. 2014. Вип. 14. С. 74-76.
27. Житник Б. Основи сучасного навчання. Сучасні шкільні технології / упоряд. І. Рожнятовська, В. Зоц. Київ : Ред. загальнопед. газ., 2004. Ч. 1. С. 4-42.
28. Забашта Л. І. Узагальнення й систематизація знань з української мови. 10 клас: посібник для вчителя (з досвіду роботи). Київ : Освіта, 1991. 160 с.
29. Завгородня Г. Узагальнюючі таблиці, опорні схеми, тренажери як засіб інтенсифікації навчання рідної мови. *Українська мова і література в школі*. 2001. № 6. С. 33-34.
30. Зязюн І. А. Три кити нової філософії освіти: гуманізація, індивідуалізація, інтеграція. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2000. № 1. С. 74-79.
31. Інноваційні технології навчання методики української мови у вищих навчальних закладах та середніх освітніх закладах : навч. посіб. для філолог. спец. вищ. навч. закладів / за заг. ред. О. І. Потапенка. Київ : Міленіум, 2006. 142 с.
32. Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В.. Українська мова: профільний рівень. 10 клас. Київ: Ранок, 2018. 272 с.
33. Кокарева Е. О. Евристичне навчання як засіб творчого саморозвитку майбутніх педагогів : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.09 «Теорія навчання». Тернопіль, 2012. 22 с.
34. Коменський Ян Амос. Вибрані педагогічні твори : у трьох томах. Т. 1. Велика дидактика / під ред. з біограф. нарисом і примітками проф. Красновського А. А. Київ: Рад. школа. 1940. 248 с.
35. Короткий тестологічний словник-довідник. Київ: Грамота, 2008. 160 с.
36. Краснобокий Ю. М., Мішкурова В. Ф., Пашенко М. І. Словник-довідник термінів з інноваційних технологій навчання. Київ : Наук. світ, 2003. 75 с.
37. Кратасюк Л. Інтерактивні методи навчання (Розвиток комунікативних і мовних умінь. *Дивослово*. 2004. № 10. С. 2-11.
38. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. Київ : Грамота, 2005. 448 с.

39. Крившенко Л. М. Евристичне навчання: сутність і змістові характеристики. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2017. Вип. 159. С. 219–225.
40. Крившенко Л. М. Дослідження евристичного навчального діалогу в зарубіжній і вітчизняній педагогічній науці. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2017. Вип. 3. С. 21–28.
41. Кучерук О. А. Когнітивна теорія навчання української мови як пріоритетний напрям шкільної лінгводидактики. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Психологія і педагогіка. 2014. Вип. 29. С. 15-20.
42. Кучерук О. А. Перспективні технології навчання в шкільному курсі української мови : навчальний посібник. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 182 с.
43. Кучерук О. Л. Система методів навчання української мови в основній школі: теорія і практика: монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 420 с.
44. Лазарєв М. О. Педагогічна творчість : навчальний посібник для студентів, магістрів, аспірантів педагогічного університету : 2-е видання, доповнене і перероблене. Суми : ФОП Цьома С. П., 2016. 294 с.
45. Лазарєв М.О. Педагогічна творчість: навч. посібник. Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. 294 с.
46. Лазарєв М.О., Нефедченко О.І. Професійна підготовка майбутнього педагога із застосуванням технологій евристичної освіти. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/25366/LazarevM%D0%9ENefedchenkoO%D0%86.pdf?sequence=1> (дата звернення: 08.06.2023)
47. Левківський М. В. Нові навчальні технології. *Вісник Житомирського педуніверситету*. 1999. № 3. С. 14-18.
48. Лізинський В. М. Прийоми та форми в навчальній діяльності. Харків : Веста: Ранок, 2007. 160 с.
49. Лукач С. П. Бесіда на уроках мови. Київ, 1991. 102 с.

50. Любашенко О. Навчання української мови як співдіяльність. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 2. С. 4-8.
51. Мамчур Л. Роль діалогічної комунікації в особистісно орієнтованому навчанні. *Рідна школа*. № 12. 2006. С. 3-5.
52. Мацько Л. І. Проблеми лінгводидактики і методики викладання української мови у профільній школі. *Вісник Глухівського державного педагогічного університету*. Глухів, 2006. Вип. 7. С. 3-7.
53. Мельничайко В. Творчі роботи на уроках української мови: конструювання, редагування, переклад. Київ : Рад. шк., 1984. 223 с.
54. Мельничайко В. Я., Пентилюк М. І., Рожило Л. П. Удосконалення змісту і методів навчання української мови. Київ : Рад. школа, 1982. 216 с.
55. Методика навчання української мови в ДВНЗ та середніх освітніх закладах. Кредитно-модульний курс : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О. І. Потапенка. Київ : Міленіум, 2006. 332 с.
56. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2005. 400 с.
57. Могила Н. Система інноваційних методів як засіб реалізації диференційованого навчання. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 5. С. 13-16.
58. Нищета В. А. Технологія життєтворчих проєктів на уроках української мови та літератури. Харків : Основа, 2009. 153 с.
59. Олійник І. С., Іваненко В. К. та ін. Методика викладання української мови в середній школі. Київ, 1989. 321 с.
60. Остапчук О. Є. Можливості синергетики в розбудові інноваційного освітнього простору. *Педагогіка і психологія*. Київ : Педагогічна преса, 2004. № 4 (45). С. 16-28.
61. Педагогічна психологія : навч. посібник / за ред. Л. М. Проколієнко, Д. Ф. Ніколенка. Київ : Вища школа, 1991. 183 с.
62. Педагогічна творчість: методологія, теорія, технології : моногр. / за ред. С. О. Сисоєвої, Н. В. Гузій. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. 183 с.

63. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ : Педагогічна думка, 2001. 514 с.
64. Пентилюк М. І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : зб. ст. Київ : Ленвіт, 2011. 256 с.
65. Пентилюк М. І. Формування мовної особистості учня – важлива проблема сучасної лінгводидактики. *Проблеми формування мовної особистості учнів середніх загальноосвітніх закладів : збірник наукових праць*. Рівне, 2006. С. 29-34.
66. Пентилюк М. І., Окуневич Т. Г. Методика навчання української мови у таблицях і схемах : навчальний посібник. Київ : Ленвіт, 2006. 134 с.
67. Пентилюк М. І., Окуневич Т. Г. Сучасний урок української мови. Харків : Основа, 2007. 176 с.
68. Пентилюк М., Горошкіна О., Нікітіна А. Концептуальні засади комунікативної методики навчання української мови. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 1. С. 15 – 20.
69. Пентилюк М. І., Нікітіна А. В., Горошкіна О. М. Концепція когнітивної методики навчання української мови. *Дивослово*. 2004. № 8. С. 5-9.
70. Перспективні педагогічні технології в шкільній освіті : навчальний посібник / за заг. ред. С. П. Бондар. Рівне : Тетіс, 2003. 200 с.
71. Підласий І. П. Як підготувати ефективний урок : книга для вчителя. Київ : Рад. школа, 1989. 204 с.
72. Піскорська Л., Скуратівський Л. Проблемно-пізнавальні завдання на уроках рідної мови. *Українська мова і література в школі*. 2007. № 7-8. С. 14-16.
73. Плахотник В. Вправи і завдання в лінгводидактиці. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 3. С. 43-45.
74. Плиско К. М. Лінгводидактичні основи організації навчання української мови в загальноосвітній школі : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02. Харків, 1997. 381 с.
75. Плиско К. М. Принципи, методи і форми навчання української мови (Теоретичний аспект) : навчальний посібник. Харків : Основа, 1995. 240 с.

76. Подранецька Н. Застосування проектних технологій на уроках української мови та літератури як один із напрямків розвитку мовної особистості. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 4. С. 22-25.
77. Пометун О. Активні й інтерактивні методи навчання: до питання про диференціацію понять. *Шлях освіти*. 2004. № 3. С. 10-15.
78. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ : СПД Кулінічев Б. М., 2007. 144 с.
79. Пометун О. І., Пироженко Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : науково-методичний посібник / за ред. О. І. Пометун. Київ : А.С.К., 2006. 192 с.
80. Пометун О.І. Активні й інтерактивні методи навчання: до питання про диференціацію понять. *Шлях освіти*. 2004. № 3. С. 10—15.
81. Скрипник Л. Використання інноваційних методів і прийомів на уроках української мови і літератури. *Українська мова і література в школі*. 2006. № 2. С. 43-45.
82. Скуратівський Л. В. Пізнавальні завдання з української мови. Київ : Рад. школа, 1987. 184 с.
83. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень /Пустовіт Л. О., Скопненко О. І., Сюта Г. М., Цимбалюк Т. В. Київ : Довіра, 2000. 1018 с.
84. Словник-довідник з української лінгводидактики : навчальний посібник / за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2003. 49 с.
85. Солодюк Н. В. Лінгводидактичні засади функціонування інтерактивних методів на уроках української мови в старших класах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 Теорія та методика навчання (українська мова). Херсон, 2009. 21 с.
86. Солодюк Н. Особливості функціонування інтерактивних методів на уроках української мови в старших класах. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 4. С. 5-10.
87. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською

- мовою навчання: 10-11 класи. Рівень стандарту : Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / Авт.: Голуб Н. Б., Котусенко О. Ю., Горошкіна О. М., Новосьолова В. І., Романенко Ю. О., Кондесюк Т. В., Тарасенко О. О., Сергєєва Н. В., Ткачова Г. В. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 12.06.23).
88. Українська мова: Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів (10-11 класи). Філологічний напрям, профіль – українська філологія /Авторський колектив: Мацько Л. І., Груба Т. Л., Семенов О. М., Симоненко Т. В. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 12.06.23).
89. Філоненко Л. Використання сучасних методів під час роботи над переказами текстів різних типів і стилів мовлення *Українська мова і література в школі*. 2007. № 1. С. 9-13.
90. Філоненко М. М. Психологія спілкування : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 224 с
91. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

АНКЕТА ДЛЯ ВЧИТЕЛІВ

Шановні вчителі! Просимо Вас узяти участь в анкетуванні з метою з'ясування стану використання евристичних технологій навчання на уроках української мови. На всі питання анкети просимо дати розгорнуті відповіді.

1. Як Ви розумієте термін «евристичне навчання»?»

2. Чи часто ви використовуєте технології евристичного навчання?

3. Які ви використовуєте евристичні методи навчання?

4. Чи достатньо методичної літератури щодо використання евристичних технологій навчання?

5. Чи багато часу ви витрачаєте на підготовку уроку з використанням технологій евристичного навчання?

6. Які виникають у вас труднощі під час використання евристичних методів навчання?»

7. Як ви вважаєте, чи доцільно використовувати технології

евристичного навчання на уроках?

Дякуємо за співпрацю!

КОНСПЕКТ ЕВРИСТИЧНОГО УРОКУ (10 КЛАС)**ТЕМА. ЛЕКСИЧНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Навчальна: формувати в десятикласників уміння дотримуватися у практиці мовленнєвого спілкування основних лексичних норм сучасної української літературної мови; вчити будувати своє мовлення відповідно до мовних, комунікативних та етичних норм та аналізувати власне мовлення з погляду його нормативності, доречності, доцільності; формувати вміння усунувати помилки та недоліки у своєму мовленні, дотримуватися на практиці норм сучасної української літературної мови.

Розвивальна: розвивати навички співробітництва та ділового спілкування в колективі, здатності до коментування, обґрунтування своїх дій; розвивати здатність аналізувати життєві ситуації, робити висновки, приймати самостійні рішення, бути організованим та дисциплінованим; формувати та розвивати практичне творче мислення.

Виховна: виховувати дбайливе ставлення до слова, повагу до української мови.

Тип уроку: урок-проект.

Обладнання: словник-довідник, роздатковий матеріал, тлумачний словник української мови, словник синонімів.

ПЕРЕБІГ УРОКУ**I. Організаційний момент.****II. Мотивація навчальної діяльності.**

Учитель: Відомий український письменник Олесь Гончар стверджував: *«Усунути деформацію мови, очистити її від спотворення, повернути нашій мові справжню народну красу – це справа честі усіх нас, і старших, і молодших, це природний обов'язок кожного перед незалежною, вільною Україною. Адже і мовою нації визначається моральне здоров'я народу, його розвиненість, культурність».*

- Чи погоджуєтесь ви з цим висловлюванням? Свою думку обґрунтуйте.
- Можемо констатувати, що важливість слів Олесь Гончара полягає в тому, що вони стосуються кожного свідомого українця, який повинен дбати про чистоту й нормативність, багатство і красу рідної мови так само, як про національну безпеку, історичну правду й культурні надбання рідного краю.
- Дійсно, через мову виражається вся сутність людини: її думки, почуття, воля, справи. Сьогодні, прислухаючись до голосу ЗМІ, з гіркотою усвідомлюємо: ми живемо у час мовленнєвої безкультурності.
- Подивимося на деякі приклади речень, що спроектовані на дошку.

1. Тридцяти шестирічну громадянку України затримали (Тридцятишестирічну громадянку України затримали).

*2. Потрібно не проминути дороги **на право*** (Потрібно не проминути дороги **направо**).

*3. Нарешті цією проблемою хтось **зайнявся*** (Нарешті хтось **узявся** за вирішення цієї проблеми).

*4. Цей чоловік – **посторонній** пасажир* (Цей чоловік – **сторонній** пасажир).

*5. Ці ліки часто **назначають** пацієнтам* (Ці ліки часто **призначають** пацієнтам).

*6. **Поставити питання** стосовно Закону України «Про освіту»* (**Порушити питання** стосовно Закону України «Про освіту»).

III. Цілепокладання (занурення в проєкт)

Учитель: Сьогодні на уроці ми розглянемо поширені мовні помилки та розробимо шляхи їх запобігання.

Працюємо в групах. У процесі роботи нами буде заповнюватиметься таблиця. Вона стане результатом нашого уроку-проєкту.

Таблиця створюється в учнівському словнику-довіднику у розділі «Класифікація помилок».

- Згадаймо правила успішної проєктної діяльності:
 1. У групі немає лідерів. Усі члени групи рівні.

2. Групи не змагаються.
3. Усі повинні проявляти активність та робити внесок у спільну справу.
4. Відповідальність за кінцевий результат несуть усі члени групи, які виконують проєктне завдання.

IV. Актуалізація опорних знань.

Методика «польотного повторення» (за методикою В. Шаталова).

Учитель: Продовжіть фразу:

Лексичні норми – це ...

- 1) правильність вибору слова;
- 2) доречність його використання у загальноприйнятих у мові поєднаннях.

Локалізація індивідуальних труднощів.

Учитель: Під час відповіді чи тривалої паузи вимовляють одну й ту саму фразу, яка вже стала звичною: «Я знаю! Просто не можу це висловити!». Хоча, на перший погляд, немає нічого складного в тому, щоб висловити свої думки за допомогою слів рідної мови, адже за кожним із них історично закріплено своє значення. А ось точно, правильно та грамотно донести до слухачів те, що думаєш, буває справді нелегко.

- Які труднощі ви відчуваєте, коли висловлюєте свої думки?

(Однією з причин порушення точності мови є використання слова без урахування його лексичного значення).

- Неправильний вибір слова виникає через те, що ми беремо слова певної тематичної групи, не обтяжуючи себе аналізом їх точного значення. Ця недбалість обертається неясністю висловлювання.

- Іноді ми прагнемо говорити красиво, і, не замислюючись, засмічуємо мову новими, незвичайними і не завжди зрозумілими словами.

Учитель: Порушення лексичних норм призводить до помилок. Найбільш уживана помилка – нерозрізнення паронімів.

- Що таке пароніми?

Учень дає відповідь, використовуючи теоретичний матеріал підручника.

Потім учні записують тип помилки у відповідний стовпчик. Далі

аналізується приклад, усно виправляється помилка в реченні, потім робиться запис із поясненням.

№	Вид помилки	Приклади помилок
1.	Нерозрізнення паронімів	Листа надіслали адресанту поштою Адресат – отримувач Адресант – відправник

V. Узагальнення та систематизація знань

1. Нерозрізнення паронімів

Учитель: Щоб перевірити, чи вмієте ви правильно використовувати пароніми, виберіть одне із двох слів, поданих у дужках. За потреби звертайтеся до словника.

Група 1

На дорогах (ожеледь, ожеледиця)
Концертний (абонемент, абонент).
Клас (дружний, дружній)
Стиль (книжний, книжковий)
Книжка буде (у нагоді, у пригоді)

Група 2

(Особовий, особистий) рахунок.
(Прозовий, прозаїчний) життя.
(Робітничий, робочий) клуб.
(Рятувальний, рятівний) експедиція.
(Тактовний, тактичний) людина.

Група 3

(Змістовий, змістовний) доповідь.
(Дійовий, діючий) армія.
(Корисний, корисливий) справа.
(Музикальний, музичний) школа.
(Криштальний, кришталевий) ваза.

2. Лексична сполучуваність.

Учитель: Уживання слова відповідно до властивого йому в літературній мові значення – важлива умова правильного мовлення. Тому під час вибору слова необхідно враховувати лексичну сполучуваність. Запишемо цей вид помилки під № 2.

Виправлення помилок, запис прикладів до стовпчиків.

№	Вид помилки	Приклади помилок
2.	Лексична несполучуваність	Жахливо гарний костюм (слово <i>жахливий</i> вживається у значенні дуже поганий, правильно сказати: дуже гарний костюм). Запам'ятайте! Мати значення Грати роль

Завдання: Виправте помилки, спричинені порушенням лексичної сполучуваності. (Учням пропонуються картки, у яких записано чотири речення: три складені з помилками, пов'язаними з порушенням лексичної сполучуваності, одне – правильно. Результат роботи груп фіксується на дошці).

Група 1

1. Бажання зробити рекорд змушувало багато тренуватися.
2. Автор збільшує враження про героя.
3. У вікно зазирнула дівчина, обличчя якої було вкрито ластовинням.
4. Література грає дуже велике естетичне значення.

(Помилки в 1, 2, 4 реченнях).

Група 2

1. Учителі нашої школи постійно підвищують свій світогляд.
2. У голові в нього метнулася думка про втечу.
3. Діти страшенно зраділи.
4. Він був сповнений віри в нашу перемогу.

(Лексична сполучуваність порушена в 1-3 реченнях).

3. Помилки під час використання слів іншомовного походження.

Учитель: Чи часто ви використовуєте слова іншомовного походження? Чи знаєте ви, що використання цих слів виправдане лише в тих випадках, коли запозичене слово не можна перекласти українською мовою. М. Рильський писав: ««Без іноземних слів у культурній мові не обійтись. Але варто вживати їх тільки тоді, коли вони справді доконче потрібні – і, це вже безумовно, у властивому їм значенні...». Запам'ятаємо це та запишемо в таблицю новий вид лексичної помилки.

Колективне виправлення помилок, запис прикладів до таблиці.

№	Вид помилки	Приклади помилок
3	Помилкове вживання іншомовних слів	Дівчина конфіденційно зізналася подругам, що змінила ім'я Катерина на Кармен, тому що останнє імпонує її зовнішності. (Слово <i>конфіденційно</i> слід замінити українським – <i>довірливо</i> , <i>імпонує</i> – <i>відповідає</i>).

Завдання для груп: Доберіть українські синоніми до іноземних слів. У разі виникнення труднощів скористуйтеся словником. Складіть із цими словами речення.

Група 1

Амбіція, вердикт, пунктуальний.

Група 2

Реставрація, флора, експорт.

Кожна група повідомляє про виконану роботу.

4. Ненормативне вживання кальок.

У ситуації українсько-російської двомовності значною вадою стало поширення в українському мовленні ненормативно калькованих слів та висловів. Ці кальки-каліки – бездумно скопійовані російські мовні одиниці за наявності власних, тобто потреби в їхньому творенні немає ніякої, оскільки в

українській мові потрібне слово чи вислів уже існують.

Колективне виправлення помилок, запис прикладів до таблиці.

№	Вид помилки	Приклади помилок
4	Ненормативне вживання калюк	На рахунок роботи (щодо роботи) Приймати участь (брати участь) Задавати запитання (ставити запитання)

VI. Рефлексія

Результати діяльності та їх оцінка.

– Які цілі ми ставили сьогодні?

– Який результат отримали?

(Учні називають тему і цілі уроку, визначають найважчі етапи уроку, що найбільш сподобалися, продуктивну роботу групи. Вчитель оцінює роботу класу загалом).

- Де можна застосувати таблицю «Лексичні помилки»?

(На уроках української мови, під час написання творів і, звичайно, під час підготовки до НМТ).

- Що нового ви дізналися ?

Прочитайте висловлювання А. Бортняка: *«Я не закликаю ставати на коліна й бездумно бити перед словом поклони. Треба жити ним. А щоб життя було повноцінним, щоб воно було щедрим, як земля, і високим, як небо, слід знати своє слово, любити його, шанувати, боронити, розвивати, вкладаючи в нього свій розум, свій дух, своє сумління».*

- Яку проблему порушує поет? Що ви думаєте про майбутнє української мови? Свою відповідь проілюструйте.

VII. Домашнє завдання: написати міні-твір «Якою буде українська мова через 10 років?»

ЕВРИСТИЧНІ ВПРАВИ (10 КЛАС)

Вправа 1. Евристичне спостереження. Прочитати уривки з творів усної народної творчості. З'ясувати, чим вони відрізняються.

*Ой на Івана, та й на Купала Там дівчинонька квітоньки збирала.
Квітоньки збирала, в пучечки клала, До річечки несла, у водичку пускала.*

Ой на Івана, та й на Купала Там дівчина квіти збирала. Квіти збирала, в пучки клала, До річки несла, у воду пускала.

Вправа 2. Метод смислового бачення. Прочитати текст, знайти помилки. Виправити їх, пояснити свій вибір. Розтлумачити незнайомі слова. До якої групи щодо вживання їх можна віднести?

Це було давно, коли кури несли телят, а вівці – писанки, файніші, ніж у Косові. Тоді був на світі бідний чоловік, що мав три доньки – Марійку, Ганусю і Василю. Дівчата вдались дуже вродливі – як три корчики квітучої калини.

Одного дня чоловік узяв своїх доньок у поле сапати мандибурку. Несподівано з лісу виїхала бричка, і стала при дорозі просто їхньої нивки. З брички зліс якийсь панок.

– Добридень газдо! Гризешь пістну нивку?

– Гризу паночку (Народна казка).

Вправа 3. Розподільний диктант. Прочитати подані слова. Визначити групу за сферою вживання. Записати до відповідної колонки таблиці.

Загальновживані слова	Терміни, професійна лексика	Діалектизми	Просторічні	Жаргонізми

Дзига, підмет, метан, телевізор, інновація, тюль, тачка, сніданок, відпочинок, читати, боронування, дитсадок, новатор, африкат, рівчак, спрощення, газда, авто, круто, чувак, талмути, агроном, прикид,

сором'язливість, пензель, пейзаж, односельці, звечора, художник, об'ємність, когут, плай, ендокардит, дослідження, плавати, сечокам'яна хвороба, стибрити.

Вправа 4. Творче редагування. Відредагувати речення відповідно до норм сучасної літературної мови.

1. Гриць глянув на відділкового, у якого драглисте обличчя вкрилося червоними плямами (С. Добровольський).

2. Вересень заповідається теплий і сухий (І. Вільде).

3. На площах тих лісоруби мчать стихії напролом. Доведуть вони – так буде, крізь запон скелясту рать (В. Сосюра).

4. Важка мережа потонула у воді, тільки зверху вискакували бульки та блищав довгий рядок здорових білих дерев'яних галаганів, неначе разок намиста (І. Нечуй-Левицький).

5. Перед шинквасом стіл, накритий строкатим обрусом (Леся Українка).

6. У висохлій балці – тоскний плач тигитки (В. Мисик).

7. Я випити вип'ю, бо щось в мене в трунку млоїть (І. Франко).

8. Мала Люся намір тепер улітку купити по дешевій ціні зимове футерко для Володка (І. Вільде).

Довідка: обвисле, очікується, перепона, поплавець, скатерка, чайка, шлунок, шуба.

Вправа 5. Творче конструювання. Прочитати подані слова, з'ясувати, якої професії вони стосуються. Дібрати слова до кожної професії. Увести професійну лексику в діалог на тему «Вибір квітів у магазині «Флора»».

Каліграфія –

Бинт –

Саджанець —

Вправа 6. Редагування. Відредагуйте речення й запишіть їх. Визначте вид лексичних помилок.

На концерті звучали лише популярні шлягери. Служба в армії – громадянське доручення кожного чоловіка. У моїй роботі лише одна невірна відповідь. Ми познайомилися з тобою в травні місяці. Я завжди пам'ятаю й не

забуваю, коли день народження кожного члена моєї родини. Мій тато користується авторитетом серед науковців. Я ніколи не приймав участь в учнівській олімпіаді. Потрібно мати неабияку силу, щоб обрати вірний шлях.

Вправа 7. Відредагуйте випадки порушення лексичної норми, користуючись флеш-картою до теми. Складні випадки занотуйте.

Багаточисленні	Численні
Більша половина	Більша частина
Вибачаюсь	Вибачте
Виключення	Виняток
Відкрийте вікно	Відчиніть вікно
Відсутній по хворобі	Відсутній через хворобу
Втратити свідомість	Знепритомніти
Гарна тюль	Гарний тюль
Діюче законодавство	Чинне законодавство
Добре виглядати	Мати гарний вигляд
Душевна біль	Душевний біль
Із-за помилки	Через помилку
Малочисленний	Нечисленний
На слідуючий день	Наступного дня
Отримали освіту	Здобули освіту
Перевернути сторінку	Перегорнути сторінку
Перевести на українську	Перекласти українською
Підніміть руку	Піднесіть руку
Порушення існуючих законів	Порушення чинних законів
Скажу пару слів	Скажу кілька слів
Слідуючий	Наступний
Співпадати	Збігатися
У даний момент	Цієї миті
Я рахував за потрібне	Я вважав за потрібне

Вправа 8. Лексичні коректори. Виправте словосполучення й запишіть їх.

Бувший працівник, не получається досягнути вершини, зробити об'яву, вияснити деталі, положіть ручку, розкрийте зошит, не бачити друг друга, по крайній мірі, слідуєча зупинка, залишайте зalog, жилець цієї квартири, мала жилплоща, прийміть участь, виключіть світло, відкрийте вікно, закрийте двері, письменники й поети, експонати виставки.

Вправа 9. Лексичне дослідження. Виберіть правильний варіант лексичної сполучуваності й запишіть його в зошит.

Тренування з греблі/ веслування

Працюємо біля/близько години

Визволення/ звільнення від загарбників

Красномовний вираз/вислів

Оливкове(а) масло/олія

Не дивлячись/незважаючи на негоду

Через кілька/пару хвилин

Поширювати/розповсюджувати плітки

Розв'язувати/вирішувати задачу

Складати/становити п'ять відсотків

Робочий/робітничий клас

Урок триває/продовжується 45 хвилин

Вправа 10. Творча робота.

1 група

Знайдіть речення, у якому неправильно вжито слово «приймати», відредагуйте його.

Юнаки приймають присягу на вірність Україні. (З газети)

На випадок загибелі сержанта, приймаю командування я. (О. Довженко)

Наталка приймає участь у змаганнях з тенісу. (З розмови)

Їв би очима, та душа не приймає. (Народна творчість)

Прошу прийняти рішення якнайшвидше. (Із заяви)

Я завжди, коли граю у футбол, приймаю пас. (З твору)

2 група

Доберіть правильний варіант відповіді:

Вранці він ледве.....очі	Розплющив, відкрив
Він забув.....двері	Закрити, зачинити
Ти забула.....світло	Вимкнути, виключити
Я завітаю на.....день	Слідуючий, наступний
Сьогодні він ледь.....очі	Відкрив, розплющив
Моя мама.....краща	Сама, най

Вправа 11. Евристичне спостереження. Читання тексту з позначками: «+» – що вже відомо, «-» – що невідомо, знаком «!» – що цікаво, знаком «?» – що незрозуміло.

Калька. 1. спец. Прозорий папір або тонка тканина, що накладається на креслення чи малюнок для точного копіювання.

Лінгв. Слово або вислів, утворені способом калькування. Калька – слово (або окремий вираз), утворене шляхом копіювання того самого способу, яким воно було створене в іншій мові, тобто буквальный переклад морфологічних елементів слова (або виразу) із збереженням його структури й порядку розташування складових частин.

Калька (франц. *calque*, італ. *calco* – копія, від лат. *calcare* – тиснути) – слово, його окреме значення, звороти, запозичені з інших мов шляхом буквального перекладу (як правило, за частинами). Однослівні кальки поділяються на словотвірні і семантичні, утворені завдяки семантичному перенесенню за іншомовним зразком (*навантаження* – рос. *нагрузка*). В окрему групу об'єднують напівкальки – проміжний тип між запозиченнями і калькою, що поєднують у собі особливості перших і других. При цьому одна частина слова запозичується, а інша калькується: мініспідниця.

Вправа 12. Прочитайте речення. Користуючись довідкою, запишіть їх відповідно до норм української літературної мови. Назвіть кальки.

1. Був порушений спокій саду. 2. Дорога була вистелена знову. 3. Незважаючи на холодну осінню погоду, діти багато гуляють. 4. Учасники львівської зустрічі переконали нас змінити своє відношення до деяких аспектів гуманітарного та економічного розвитку. 5. У парламенті почали встановлювати нову систему для голосування. 6. Фахівці (археологи) вникають у таїну каналів на підлозі будинків, встановлюють функцію таких частин архітектурного ансамблю, як дивні колони.

Довідка: порушено, вистелено, попри, ставлення, монтувати, з'ясовують.

Вправа 13. Перепишіть. У поданих словах і словосполученнях підкресліть ті, що відповідають нормам української літературної мови. Підписувати газети – передплачувати газети; переписуватися – листуватися; одружуватись на комусь – одружуватися з кимся; сміятися над кимся – сміятися, глузувати з когось; піти за хлібом – піти по хліб; зізнаватися в коханні – освідчуватися в коханні; старий друг – давній друг; події співпали у часі – події збіглися в часі; вірно писати (говорити, відповідати) – правильно писати (говорити, відповідати)

Вправа 14. Робота в парах.

Прочитайте слова, запозичені з певної мови, запишіть їх правильно. Визначте тематичні групи запозичень. Якщо можна, доберіть українські відповідники до запозичених слів.

Слова грецького походження:

Кедр, к..парис, лавр, мак, м..ята, м..гдаль, ікона, акаф..ст, ангел, демон, ідол, монах, ладан, б..бл..отека, грам..ат..ка, історія, ф..лософ..я, драма, театр, синтаксис, крокод..л, ех..дна, кит, Андрій, Василь, Олексій, Олександр, Олена, Софія.

Слова латинського походження:

Дедукція, реакція, формула, аргумент, мер..д..ан, адвокат, нотар..ус, ап..еляц..я, прокуратура, юрист, лекція, студент, е..замен, англ..на, ампутац..я, ординатор, фурункул, Віктор, Віталій, Валерій, Павло, Юлія.

Слова тюркського походження:

Гарбуз, ізюм, балик, кавун, кумис, лапша, таз, казан, амбар, балаган, сарай, чарка, бугай, кізяк, буланний, отара, чабан, табун, аршин, базар, таможня, бариш, казна.

Слова англійського походження:

Танк, тра..вай, комбайн, тролейбус, спортсмен, футбол, бокс, чемпіон, фініш, піжама, светр, френч, смокінг, біфштекс, пудинг, пунш, мітинг, лідер, клуб, локаут.

Слов німецького походження:

Майстер, верстат, цех, шина, кран, бинт, пластир, лазарет, шприц, арфа, флейта, гастролі, мольберт, галстук, футляр, фартух, штаб, офіцер, юнкер, солдат, фланг, єфрейтор.

Слова французького походження:

Пол..тика, прем..єр, дебати, б..юрократ, жанр, сюжет, мотив, романс, гарнізон, міна, атака, каска, партизан, фронт, костюм, пальто, вуаль, блуза, пудра, абажур, одеколон, браслет, люстра, тр..юмо.

Вправа 15. До поданих іншомовних слів доберіть українські синоніми.

Аномалія, аналіз, автентичний, раціональний, презентація, криптографія, фатум, полісемічний, ліміт, конотація, консолідація, спрут, інтерпретація, уніфікація, метаморфоза, симптом, кастинг, гіперболізація.

Вправа 16. До наведених словосполучень доберіть іншомовні відповідники. З'ясуйте, які з них є кальками.

Товариш по службі, навчання; яскраве святкове освітлення; внутрішнє переконання людини; великі спортивні змагання; ритмічна гімнастика; шукач ризикованих пригод; накладне волосся; порушення ритму роботи серця; зображення, що пояснює, доповнює друкований текст; галузь мовознавства, яка досліджує власні імена; модна пісня, мелодія; естрадний артист, який оголошує номери концертної програми; наука, що вивчає приготування страв; урочиста церемонія введення на посаду глави держави.

Вправа 17. виправте помилки у виразах. Поясніть, чому виникають

подібні порушення лексичної норми в мовленні.

Лінгвістика мови, народний фольклор, колега по роботі, перша прем'єра, біографічний життєпис, власна автобіографія, конфліктна суперечка, презентували подарунок, несподіваний сюрприз, заказний лист, на куті вулиць, за закритими дверима, поставити питання ребром, покладистий учень, здавати іспит, персидська мова, область науки, обезболююче лікарство, на протязі дня, навколишнє середовище, уперто працював, сьогоднішній день, у липні місяці, смачна голубика, чорні порічки.

Вправа 18. Прочитайте, знайдіть неологізми, поясніть їх значення та стилістичну роль. Які з цих неологізмів – загальнономовні, а які – індивідуально-авторські?

1. Весело-зорна, світляна, осонна, то літопопелом, то мукою огорне, джерельнострунна, впадисто-висока, земличенько, на роговиці ока ти порошиною невмітною лежиш, така легка, кульбабна – хоч не диш. (П.Мовчан).

2. Власне, музичний шоу-бізнес – це професійне продюсування артистів, звукозапис на власній студії.

3. Уже кружляє листя жовторжаве, щоб на асфальті мокрому спочить (М. Рильський).

4. Дуб столітній, звівши віти, чародіє. Й самотою в мрійношумі, в тихім шумі на зеленому осонні думу дума (Г. Коваль).

5. Одвересніло, сніг, морози (М. Ільченко).

6. Серед переваг фірми – швидке і ефективне обслуговування, наявність великого паркінгу, свіжість і висока якість пропонованих товарів.

Вправа 19. Згрупуйте слова, самотійно обравши принцип групування.

Сотник, маєток, гривня, реєстрові козаки, хліб, книга, плеєр, рать, ноутбук, мобільний телефон, жупан, синус, враг, перст.

Вправа 20. Пояснити різницю в значенні слів-паронімів, користуючись словниками та довідковою літературою. Склади правильні словосполучення з ними:

Досвід (сукупність знань, умінь; те, що вже відбулося в житті, з чим довелося мати справу) – дослід (експеримент), громадський (на громадських засадах, громадські роботи, громадська думка) – громадянський (права, лірика, війна, суспільство), хронікальний (документальний: хронікальний жанр) – хронічний (тривалий, постійний: хвороба, недосипання), фабрикант (власник фабрики) – фабрикат (готовий до використання продукт виробництва), еміграція (виселення, переселення) – імміграція (в'їзд до країни на постійне місце проживання: політична імміграція, економічна імміграція), адресат (одержувач) – адресант (відправник), численні (труднощі, збори) – чисельні (аналіз, різниця), корисний (який приносить користь: корисні ягоди, корисна лекція) – корисливий (прагне до власної наживи, вигоди: корисливий вчинок, корислива людина), свідоцтво (офіційний документ, посвідчення) – свідчення (підтвердження факту).

Вправа 21. Увести в речення слова-пароніми:

Корисний – корисливий

(Голова скористався службовим становищем у (корисних, корисливих) цілях. (Корисні, корисливі) продукти – натуральні.)

Громадянський – громадський

(Наша держава будує (громадянське, громадське) суспільство. Треба прислуховуватися до (громадської, громадянської) думки.)

Свідчення – свідоцтво

(Свідченням, свідоцтвом) нашої переваги є практична діяльність організації. Цього року 5 випускників 9-х класів отримали свідоцтва про базову освіту з відзнакою.)

Особова – особиста

(Особова, особиста) справа кожного працюючого знаходиться у відділі кадрів.) (Особисті, особові) речі не залишайте без нагляду.)

Кампанія – компанія

(Незбагненним залишився тільки факт банкрутства нафто-промислової компанії. У клуні друговій, під грушею старою зійшлась на

бесіду компанія мала. От саме він і прибув сюди, щоб дізнатися, яка буде директива щодо посівної кампанії.)

Ефективний – ефектний

(Допоможіть мені справити на нього (ефективне, ефектне) враження.) (На конференції було розглянуто (ефективні, ефектні) методи вирощування овочів.)

Адрес – адреса

(Ювілярові вручили подарунок разом з (адресом, адресою). На (адресу, адрес) воїна прийшли листівки.)

ТЕСТУВАННЯ НА ТЕМУ «ЛЕКСИЧНІ НОРМИ»**1. Помилково вжито слово в рядку**

- А розв'язувати задачу
- Б уникнути небезпеки
- В заказати букет квітів
- Г перекладати болгарською.

2. Виділене слово вжито в невластивому йому значенні в реченні

- А Словник *являється* надійним джерелом інформації.
- Б Камера схову *розташована* на першому поверсі.
- В Ялту *вважають* одним з найкращих курортів.
- Г Директор банку *перебуває* за кордоном.
- Д У санаторії *є* кілька басейнів з морською водою.

3. Лексичної помилки НЕМАЄ в рядку

- А несподіваний сюрприз
- Б пам'ятний сувенір
- В вільна вакансія
- Г чинний закон.

4. Помилково вжито слово в рядку

- А винайняв квартиру в центрі
- Б запросив до вітальні
- В розповів про відрядження
- Г приїхав вісім років назад

5. Лексично неправильне словосполучення утворить слово «навичка» з прикметником

- А рухова
- Б шкідлива
- В практична
- Г граматична

Д життєва

6. Помилково вжито слово в рядку

А розв'язувати задачу

Б уникнути небезпеки

В надіслати привітання

Г заказати букет квітів

Д перекладати сербською

7. Лексичну помилку допущено в рядку

А автобус на замовлення

Б бувший директор

В вимкнути електрику

Г образив мимоволі

8. Лексичну помилку допущено в рядку

А церковний канон

Б раритетні видання

В депутатські привілеї

Г меморіальний пам'ятник

Д фінішна дистанція

9. Редагування потребує сполука в рядку

А згадати між іншим, принагідно згадати

Б упродовж місяця, на протязі місяця

В дотепер не з'ясовано, досі не з'ясовано

Г насамперед знати, передусім знати

Д знайти без зволікань, знайти негайно

10. Помилково вжито слово в рядку

А брати участь

Б здавати іспит

В додати води

Г здобути освіту

11. Виділене слово вжито в невластивому йому значенні в реченні

А Аптеку зачиняють о 21-й годині.

Б Двері зачиняються зі скрипом.

В Магазин взуття *закривається* й переїжджає в нове приміщення.

Г Олена намагалася *відкрити* вікно, бо відчула задуху.

Д Університет проведе день *відкритих* дверей.

12. Немає лексичної помилки в рядку

А багаточисельні дзвінки

Б рішити завдання

В наступного разу

Г погляди співпадають

13. Виділене слово вжите в невластивому йому значенні в реченні

А Два примірники словника *присутні* в кабінеті.

Б Вантажне відділення *розташоване* на першому поверсі.

В Ялту *вважають* одним з найпопулярніших курортів.

Г Директор банку *перебуває* за кордоном.

Д У санаторії *є* кілька басейнів

14. У НЕВЛАСТИВОМУ значенні вжито слово в рядку

А уболівали за «Динамо»

Б повстали проблеми

В перебував на лікуванні

Г надійшли в продаж

Д скасували закон

15. НЕ ПОТРЕБУЄ редагування речення

А Вища школа активно впроваджує в навчальний процес інноваційні технології.

Б Молодь України – це передовий авангард нашої незалежної держави.

В Ще й досі тривають дискусії та суперечки вчених щодо походження видів.

Г Важко уявити сучасне життя без засобів масової інформації та мас-медіа